

Jelige: Vegetius

Római katonai jog a későcsászárkorban

2012

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	3
I.) Szervezet	5
1.) Újoncozás	6
2.) Barbár segédcsoportok	10
2.) Előléptetési rendszer	11
3.) Ellátmány és zsold	14
4.) Beszállásolás.....	17
II.) Katonákra vonatkozó speciális magánjogi szabályok	19
1.) Peculium castrense.....	19
2.) Házasság	20
3.) Katonai végrendelet	21
4.) Magánjogi korlátozások.....	22
5.) Postliminium.....	23
III.) Katonai büntetőjog	25
1.) Függelék.....	27
2.) Törvénytelen szolgálat.....	29
3.) Dezertálás	31
IV.) A veteránokra vonatkozó külön szabályok	34
Összefoglalás.....	37
Bibliográfia.....	39

Bevezetés

Róma kezdettől fogva jelentősen katonai alapokra épülő állam volt, ami szükséges előfeltétel volt ahhoz, hogy a Földközi-tenger vidékét később az irányítása alá tudja vonni.¹ Ahogy Vegetius fogalmazott, „egyetlen dolog segítségével vetette alá a római nép [...] a földkerekséget: a fegyverforgatás, a tábori fegyelem és a katonaság hozzáértése által”.² GRÜLL ezt úgy fogalmazta meg, hogy a római hadsereg hatékonysága csak a legmodernebb professzionális haderőkéhez hasonlítható.³ Marius reformja megnyitotta a professzionális zsoldoshadsereg korszakát a római hadtörténelemben. Ezzel együtt a katonák is most már elsősorban hadvezérükhöz, nem pedig az államhoz voltak hűségesek. Később már a császárnak tartoztak hűséggel, ám az egymással a hatalomért harcoló hadvezéreknél megfigyelhető, hogy a katonák továbbra is hadvezéreiket támogatták a központi hatalom ellenében, sőt, gyakran katonák gyilkolták meg császáraikat. Például III. Valentinianusszal is a korábban meggyilkolt Aëtius két hun katonája végzett.

A katonai szolgálat előrelépési lehetőséggé vált a közügyekben és miután a principatus korszakában a szónoklással való előrejutás nem volt lehetséges, egyetlen alternatívája a jogtudósi munka lett.⁴ Nero császár hatalmának alapjai kapcsán az atyák tekintélyéről (*auctoritas patrum*) és a hadsereg egyetértéséről (*consilium militaris*) beszélt, mint két fő tényezőről.⁵ A hadsereg később, Septimus Severus császár uralkodásától fogva még nagyobb jelentőségre tett szert, és az akkor már egyértelműen militaristává váló államban a legfőbb politikai erőtenyezővé vált.⁶ Az ebben rejlő lehetőségeket azonban csak a tisztikar használta ki, a hadsereg alsóbb beosztású tagjaiból teljesen hiányzott bármiféle politikai tudatosság, különböző juttatásokkal megnyerhető volt a hűségük.⁷

A szolgálat a katonai életmód sajátosságainak kompenzálására számos előnnyel járt, így például a római polgárjog elnyerésével,⁸ a leszolgált veteránok pedig földet kaptak szolgálataikért. A veteránok ezért gyermekeiket legtöbbször saját akaratukból részesítették katonai neveltetésben, ami az utánpótlást hosszú időn keresztül biztosította. A későcsászárkorban azonban a gazdasági helyzet romlása miatt a zsoldfizetés és a katonák

¹ A római hadsereg részletes történelméhez lásd: A. Goldsworthy: A római hadsereg története, Pécs, 2004

² Vegetius 1, 1 (Grüll Tibor fordítása, Grüll Tibor: Az utolsó birodalom, Budapest, 2007, 96.)

³ Grüll Tibor: i. m. 96. o.

⁴ H. F. Jolowicz–Barry Nicholas: Historical Introduction to the Study of Roman Law, 3. kiadás, Cambridge, 1972, 374.

⁵ Grüll: i. m. 102.

⁶ Ferenczy Endre–Maróti Egon–Hahn István: Az ókori Róma története, Budapest, 2008; 359.

⁷ Grüll Tibor: i. m. 105.

⁸ Ez Caracalla 212-ben kiadott *constitutio Antoniniana*-ját követően, amely a legtöbbször kiterjesztette a római polgárjogot, kiesett a katonai szolgálat előnyei közül és valószínűleg szintén hozzájárult a katonáskodás iránti kedv csökkenéséhez (Vö. Ferenczy–Maróti–Hahn: i. m. 360.)

ellátása rendszertelenné vált, és a veteránok kiváltságai is egyre inkább csak papíron érvényesültek, ami miatt jelentős és tartós létszámhiány alakult ki a hadseregben.⁹ Bár a két birodalomrész 5. század elején készített létszámjegyzéke, a *Notitia Dignitatum* alapján mind a nyugatrómai, mind a keletrómai haderő kb. negyedmillió főt számlált, ez valójában csak papíron valósult meg, és nehéz volt egyszerre pár tízezer főnél többet mozgósítani egy expedíciós haderő felállításánál.¹⁰ A római légiók korábbi hatezres létszáma is mintegy ezer-ezerkétszáz főre csökkent.¹¹

A felmerülő létszámproblémákat segédc csapatok felállításával próbálták meg enyhíteni, így a 3. századtól kezdve katonai telepeket szerveztek. Ez kettős hatással járt: egyrészt barbarizálni kezdte a római haderőt, amit mi sem mutat jobban, mint hogy a tisztikar jelentős része barbárokból és félbarbárokból, főleg germánokból állt össze.¹² Másik hatása volt, hogy a barbárok pedig romanizálódni kezdtek hadviselésükben¹³ és a fejlettebb római hadművészet alkalmazásával mértek vereséget a római csapatokra, például 378-ban a gótok a hadrianopolisi csatában.¹⁴ Az 5. század közepére, a nyugati birodalomrész alkonyának idejére a szervezett hadsereg megszűnt létezni és helyét a barbár *foedartik* csapatai vették át.¹⁵ Az egyik barbár vezér, Odoaker volt az, aki végül 476-ban megfosztotta trónjáról az utolsó nyugatrómai császárt és Bizáncba küldte a császári felségjelvényeket.

Komoly problémát jelentett még a hadseregen belüli egyre növekvő korrupció, ami például a zsold elsikkasztásában, kevesebb gabona kiosztásában és az így szerzett mennyiség eladásában és az érdemtelenül szerzett előléptetésekben és kitüntetésekben nyilvánult meg.¹⁶ A tényleges és az elkönyvelt létszám közötti különbség a tisztikar fontos mellékjövedelme

⁹ Várady László: Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik, Budapest, 1961, 22.

¹⁰ Várady: i. m. 48–53.

¹¹ Theodor Mommsen becslése alapján ezer fő volt ekkoriban egy légio ereje. Az 1200-as létszám azonban valószínűbbnek tűnik, hiszen a legkisebb taktikai egység mind a lovasságnál (*equites*), mind a gyalogságnál (*cohors*) 300 fős volt (Vö. Havas László–Németh György–Szabó Edit: Római történeti kézikönyv, Budapest, 2001, 121.). Egy légio 4 cohorsszal, egy ripensins légio pedig 10 cohorsszal rendelkezett. (Vö. Várady: i. m., 60–61.)

¹² Alföldy Géza: Római társadalomtörténet, Budapest, 2000, 180.

¹³ A romanizáció folyamatának megfelelő leírásával kapcsolatos viták (lásd Grüll: i. m., 167–174.) mentén merül fel, hogy tekinthető-e ez a folyamat egyoldalúnak. Vegetius például arról tesz említést, hogy a római lovasság alán, gót és hun példára vált tökéletesebbé, miközben a gyalogság színvonala folyamatosan romlott (Vegetius 1, 20) ami arra utal, hogy az átvételi folyamat nem egyoldalú volt. Ugyanígy példaként hozható a rabszolgák hadseregbe való belépésnek engedélyezése is 406-ban (CTh 7,13,16), mely egyértelműen a barbár példát követve született (Vö. Várady: i. m. 31.)

¹⁴ Vö. Várady: i. m. 17.

¹⁵ A. Jones: The Later Roman Empire 284–602. A Social Economic and Administrative Survey I–III, Oxford, 1964, 607.

¹⁶ Alföldi András: A későrómai birodalom válaszüton, Máriabesenyő–Gödöllő, 2006, 41. o. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy maga a korrupció újszerű probléma lett volna, az ugyanis már a principatus korában is jelentkezett (Vö. B. Campbell: The Emperor and the Roman Army, 31 BC–AD 235, Oxford, 1984, 252.)

volt.¹⁷ A tisztek számára a személyes képesség kibontakoztatásának segítségével viszonylag gyors előrehaladást lehetett elérni. Hosszú szolgálat és megfelelő hadiérdemek után a szenátori rend tagjaivá is válhattak, ami a műveletlen, akár félbarbár és barbár származású réteg számára is megnyitotta a társadalmi felemelkedés lehetőségét.¹⁸

Mint ebből is látható, a későcsászárkorban fontos társadalmi események játszódtak le, amelyek a hadseregben is éreztették a hatásukat. Jelen dolgozat célja az, hogy e folyamatok jogi következményeit, a jogi szabályozásra gyakorolt hatásait összegyűjtse, valamint, hogy összefoglalást nyújtson a korszak katonákra vonatkozó jogáról. A későcsászárkori hadsereget Diocletianus alakította ki alapvetően és Constantinus reformálta meg a 4. században, a korabeli források jelentős mértékben pedig Honorius idejéig állnak rendelkezésünkre, ezután már csak a hatodik században kapunk képet a keleti hadseregről, miközben a nyugati rész már összeomlott. Vizsgálódásaim fő célja tehát ennek a korszaknak a bemutatása. Fő forrásaimul a Codex Theodosianus katonai ügyekkel foglalkozó 7. könyve, a Digesta 49. könyve, Vegetius *Epitoma rei militaris* című műve és a Ruffus által összeállított katonai törvénykönyv szolgálnak.¹⁹

Szervezet

A római birodalom haderejének fő erőssége a jó szervezettség volt, amellyel az ellenség felé tudtak kerekedni. A császárkorra a hadsereg szervezettsége elérte csúcsát és utána évszázadokig nem volt példa ilyen jól irányított haderő kiállítására. A későcsászárkorban számos átszervezésre került sor, melyek a hadsereg szervezetének hatékonyabbá tételét célozták. Diocletianus császár a határvidékek védelmének erősítése mellett létrehozott kisebb mobil hadseregeket (*comitatus*). Emellett több határterületen katonai parancsnokokat (*duces*) nevezett ki, akik a tartományi helytartók helyett a hadsereget parancsnokolták, míg utóbbiak csak a civil közigazgatást tartották kezükben. A következő nagyobb átalakítás Constantinus nevéhez fűződik, aki a *comitatenses*t megerősítette a határról elvont csapatokkal, akik helyére *auxiliákat* állított ki, az új erők parancsnoklására pedig új tisztségeket hozott létre, a *magister peditumot* és a *magister equitumot*, így a *praefectus praetoriora* immáron csak az adminisztratív feladatok maradtak. Valentinianus és Valens idején a *comitatus* két vagy három részre szakadt szét a birodalom megosztása miatt, és ezek

¹⁷ Várady: i. m. 76–77.

¹⁸ Alföldy: i. m. 180. és k.

¹⁹ A római katonai jog további forrásaira lásd: Varga Péter: De re militari (a katonai jogról - forráselemzés). Szeged, 1999

egyes egységeit a határokra vezényelték. A császárok közvetlen vezetése alatt lévő hadseregből jött létre a *palatini* haderő.

I. Theodosius uralkodására alakult ki a végleges rendszer: a mobil szárazföldi haderőt öt egyenlő részre osztották, melyből kettő a fővárosban volt, a császár közvetlen parancsnoksága alatt állt, hármat pedig a határterületeken állomásoztattak. Mindegyik élén a *magister utriusque militiae* állt, akit egy *vicarius* segített, a határ menti erőket pedig tizenhárom *dux* és egy *comes rei militaris* vezette. A rendszer nyugaton jóval centralizáltabbnak bizonyult: egy *magister peditum in praesenti* vezette a mobil hadsereget, akinek a *magister equitum* csak helyettese volt, a *duxok* pedig az ő alárendeltjei voltak. A hadsereg felosztása azonban gyakran változott, így nem lehet egyetlen időszakban sem teljes bizonyossággal rekonstruálni azt, mint JONES is megjegyzi munkájában. A mobil hadsereget területi egységekre osztották fel, melynek döntő része Itáliában állomásozott, a *magistri praesentales* parancsnoksága alatt, a galliai egységet a *magister equitum* vezette, és kisebb egységek voltak több provinciában. A határvédő erőket tíz *dux* és egy *comes*²⁰ vezette.²¹ A fentiek alapján látható, hogy a római hadsereg az időkban nagy fejlődési utat járt be. Ezt sok császári rendelet megszületése kísérte, melyeket a Codex Theodosianusban egy külön könyvbe foglaltak össze. Ezek alapján tekintem át a hadsereg szervezetéhez kapcsolódó főbb kérdéseket.

Újoncozás

Minden hadseregnek szüksége van élőerő utánpótlásra, hogy eredményesen működni tudjon, hiszen a katonák nemcsak kiöregedtek, de nagy számban haltak meg ütközetben és betegségekben. A római hadseregre különösen igaz volt utóbbi, hiszen a római hadviselés közismerten véres és brutális volt: egy-egy csata után rengeteg holttest borította a csatamezőt, akiket aztán később jeltelen tömegsírba temettek.²² A római hadsereg emberanyag utánpótlása több lábon állt: egyrészt a veteránok gyermekein, az önkénteseken, a barbár segédcsapatokon és a sorozáson. A veteránokat kiváltságaik mellett egy komoly kötelezettség terhelte: katonai szolgálatra alkalmas leszármazottaikat katonasorba kellett adniuk. Az önkéntesek egy korábbi időszakban a teljes római hadsereget kitették,²³ azonban a katonai szolgálat népszerűtlenné válása miatt újra szükségessé vált a sorozás bevezetése. Az önkéntes szolgálat továbbra is

²⁰ A *comesek* a legmagasabb rangú katonai és civil tisztségek betöltői voltak, akik a császári udvarban éltek, így a császári udvari személyzetét alkották. (Vö. Adolf Berger: *Encyclopedic Dictionary of Roman law*, 43. kötet, Philadelphia, 1953, 397.; Alföldy: i. m. 178.)

²¹ Vö. Jones: i. m. 608–611.

²² V. M. Hope: *Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier*. In: *World Archaeology* 35. (2003), 79–97.

²³ Dig. 49,16,4,10

megmaradt, ám már csak harmadlagos jelleggel. A korszakból ismert Marcianus császár esete, aki önkéntesként lett a hadsereg tagja.²⁴ Ráadásul bizonyos személyeknek nem volt szabad csatlakozniuk önkéntesként a hadsereghez, főleg a *curialis*oknak.²⁵

A korszakban már egyértelműen az örökletes katonai szolgálat dominált a katonai utánpótlás megszerzésében, ugyanis egy császári rendelet tanúsága szerint elsődlegesen onnan kellett az újoncokat szolgálatba állítani. Ha ez nem volt elég az előírt kvóta kitöltésére, akkor kiegészítő jelleggel tartottak sorozást az adózási listák alapján a *colonus*ok köréből.²⁶ A katonai sorozás rendszerét Diocletianus vezette be; az újoncozás évenként történt, de nem minden provinciában, hanem bizonyos helyeken pénzt szedtek az újoncok helyett. A nagybirtokosok egymaguk is képesek voltak újoncállításra, a városokban a *curiai procuratores tironum* volt felelős az újoncok állításáért, míg a vidéki kisbirtokosokat *temones*be vagy *capitulák*ba szervezték, akárcsak a falusi lakosokat és ők közösen állítottak ki meghatározott számú újoncot a hadsereg számára.²⁷ A sorozás során a szabadokat kötelezték katonai szolgálatra, ők azonban gyakran az ő függőségükben vagy tulajdonukban álló személyeket (*colonus*ok és rabszolgák) állították a hadsereg szolgálatába. Ez volt az alapja a nagybirtokosi katonaállítás (*protostasia*) rendszerének.²⁸ Valens rendszerében egy újonc értéke 30 *solidus* volt, ehhez még jött 6 *solidus* költőpénz a ruhára és eszközökre. A reformra azért volt szükség, mert korábban jelentős visszaélésekre volt lehetőség és a helytartók jelentősen meggazdagodtak az újoncállításra szedett adókból – ezt követően nem pénzben, hanem az adózási listára felírtakból folyt sorozás.²⁹ Ezen kötelezettség alól csak a császári birtokok mentesültek, ahol helyette pénzben kellett az újoncadó értékét.³⁰ Egy későbbi rendelet azonban már eltörölte a császári birtokok adókedvezményét és azoknak is ki kellett állítani a megfelelő számú újoncot.³¹ Ugyanebben az évben a szenátus kapott kedvezményt, így egy újonc kiállítását 25 *solidus* megfizetésével válthatták meg.³² Veteránt és más

²⁴ Vö. Jones: i. m. 614.

²⁵ A későcsászárkorban a korábban *decuriónak* nevezett városi tanácstagokat már *curialisként* említik a legtöbb helyen, így a dolgozatban is ekképpen fogok hivatkozni rájuk. Ez véleményem szerint jelzi a társadalmi csoport státuszában a korábbihoz képest nehezebb terhek képében beállt változást is. A másfajta elnevezés könnyíti az elhatárolást a *decurio* elnevezésű katonai rangtól is. (Vö. Brósz Róbert: Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban, Budapest, 1964; 217. és k., Alföldy Géza: i. m. 189.)

²⁶ CTh 7,13,6,2

²⁷ Vö. Jones: i. m. 615. Az újoncozási rendszerről lásd még: Constantine Zuckerman: Two reforms of the 370s : recruiting soldiers and senators in the divided Empire In: *Revue des études byzantines* 56. (1998) 79–139.

²⁸ Vö. Várady: i. m. 28.

²⁹ Vö. Jones: i. m. 615–616.

³⁰ CTh 7,13,2

³¹ CTh 7,13,12

³² CTh 7,13,13

provinciába szökött dezertőrt nem lehetett újoncnak állítani.³³ JONES szerint, míg keleten fennmaradt a sorozás, nyugaton az 5. századra már szinte kizárólag pénzt szedtek be az újoncok helyett, és abból fizették ki a *foederatik* szolgálatait.³⁴ Tekintve, hogy a birodalomrész utolsó éveire a reguláris hadsereg szinte teljesen megszűnt, ez reális feltételezésnek tűnik.

A katonákat tizennyolc éves koruk betöltése után kellett besorozni és előírás szolt arról, hogy legalább öt láb hét hüvelyk (kb. 170 cm) magasnak kellett lenniük.³⁵ Rabszolgák saját akaratukból nem csatlakozhattak, továbbá kizárták a kocsmákból és a rossz hírű fogadókból összegyűjtötteket, a pékek és szakácsok közé tartozókat és a szégyenteljes foglalkozást űzőket. Aki őket újoncnak ajánlotta, azt három megfelelőbb újonc kiállítására kötelezték.³⁶ Az újonc összegyűjtését a megfelelő régiókból olyan emberekre kellett bízni, akik felette álltak minden korrupciós gyanúnak.³⁷ A birodalom egyre romló helyzetét jól jellemzi, hogy 406-ban a korábbi szokással szakítva a császár a rabszolgákat is a hadsereghez való csatlakozásra szólította fel, különösen a barbár *foedartik*, a meghódított népek és a katonák rabszolgáit, és megfelelő szolgálat esetén szabadságot ígért nekik, valamint két *solidust* utazási költségeik fedezésére.³⁸ Pár nappal később már a provinciai szabadállásúakat (VÁRADY szerint ez a *colonusok*at jelöli)³⁹ szólították fel a katonai szolgálatra, 10 *solidust* ígérve fejenként, ha a birodalmat fenyegető veszély elmúlik (*rebus paratis*), melynek harmadát előre rendelték kifizetni.⁴⁰ Az újoncozásból megpróbálták kizárni a művelt rétegeket is, akiket egy császári rendelet alapján mindig a sorozási listák legaljára kellett felírni.⁴¹

A szolgálat népszerűtlenségét mutatja, hogy sokan megcsonkították saját kezüket, általában a hüvelykujjukat levágva, hogy elkerüljék a besorozást.⁴² Constantinus 314-ben kelt rendelete még a szolgálatot lustaságból elutasító veteránleszármazottakkal együtt *curialisi* szolgálatra kötelezéssel rendelte büntetni az öncsonkítókat.⁴³ III. Valentinianus 367-es rendelete alapján azonban már ők sem kerülhették el a katonai szolgálatot.⁴⁴ Az öncsonkítást pár évvel későbbi rendeletben már élve elégetéssel rendelték sújtani, és az újonc urát, ha nem

³³ CTh 7,13,6,1

³⁴ Jones: i. m. 619.

³⁵ CTh 7,13,3 Ez korábban hét láb tíz hüvelyk (kb. 177 cm) volt (Vö.: Jones: i. m. 616.)

³⁶ CTh 7,13,8

³⁷ CTh 7,13,9

³⁸ CTh 7,13,16

³⁹ Várady: i. m. 31.

⁴⁰ CTh 7,13,17

⁴¹ CTh 7,13,19

⁴² Jones: i. m. 618.

⁴³ CTh 7,22,1

⁴⁴ CTh 7,13,4

akadályozta ezt meg, súlyos büntetés fenyegette.⁴⁵ Egy későbbi kelt rendelet szerint a fegyverforgatásra képtelenné tevő öncsonkítás nem zárta ki a katonai szolgálatot, hanem meg kellett jelölni és szolgálatra kényszeríteni, azonban ezt már nem dicsőséggént, hanem feladatként kellett teljesítenie. A provinciák lakosságát ezzel könnyebb helyzetbe hozták, hiszen a korábban öncsonkítás miatt kiesetteket is újoncnak állíthatták, így nem kellett másokat kiállítani helyükben. Azonban két csonkított ért fel csak egy egészségeshez.⁴⁶ Menander véleménye alapján Traianus óta az sem jelentett mentességet a szolgálat alól, ha valaki csak egy herével rendelkezett, mivel Sulla is ilyen testi hibával bírt.⁴⁷ A katonáskodás iránti kedvet kedvezményekkel igyekeztek növelni, így például ha az újonc rajta volt az adózási listán, akkor mentesült az adófizetés alól, és ha öt évet leszolgált, akkor feleségét is mentesítette.⁴⁸ A besorozott katonák az újoncállítási adó alól is mentesülést kaptak, és annak pénzbeli értékét sem tartoztak megfizetni, még ha egy krízis miatt is követelték volna tőlük.⁴⁹

Egyebek mellett az újoncok kiválasztásának gyakorlatát és a kiképzés javasolt menetét mutatja be a 4. században élt Publius Flavius Vegetius Renatus: *Epitoma rei militaris* (A hadtudomány foglalata, ismert még *De Re Militari* és *Epitoma institutorum rei militaris* néven is)⁵⁰ című művének első könyve. Vegetiusról kevés ismert, vagy a 4. században élt a nyugati birodalomrészben vagy az 5. században, III. Valentinianus kortársaként – a kutatók többsége ma már az utóbbit fogadja el.⁵¹ Művét rögtön azzal kezdi, hogy kifejti, a rómaiak az alapos újoncozásnak és kiképzésnek köszönhetően tudtak diadalmaskodni a környező erősebb, illetve nagyobb létszámú népek felett, így a birodalom erejének visszaállításához elengedhetetlen a megfelelő újoncozás.⁵² A jó katona fizikai attribútumait a következő módon határozta meg: „éles szemű, egyenes tartású, széles mellkasú, izmos vállú, erős karú, hosszú ujjú, kis hasú, sovány farú, alsó és felső lábszárát ne párnázza felesleges hús, hanem az inak keménysége formálja.”⁵³

A megfelelő újoncokat a sorozást követően pontozásos bélyeggel megjelölték, a katonai szolgálat tényét bevezették az anyakönyvbe, és esküt kellett tenniük Istenre, Krisztusra, a Szentlélekre és a császári felségre, aki Isten akaratából ül a trónon. A katonák

⁴⁵ CTh 7,13,5

⁴⁶ CTh 7,13,10

⁴⁷ Dig. 49,16,4pr.

⁴⁸ CTh 7,13,6

⁴⁹ CTh 7,13,18

⁵⁰ A mű magyar fordítása megtalálható: Hahn István (összeáll.): A hadművészet ókori klasszikusai (a továbbiakban HÓK), Budapest, 1963, 753–865.

⁵¹ Hahn: i. m. 751.

⁵² Vegetius (továbbiakban Veg.) 1,1

⁵³ Hahn: i. m. 759.

megfogadták, hogy a császár minden parancsát odaadással teljesítik, nem hagyják el a szolgálatukat és a római államért készek meghalni.⁵⁴ Egy rendelet szerint a jobb fizikumú újoncok a *comitatenses*be kerültek, a gyengébbeket pedig a *limitanei*hez helyezték.⁵⁵ A felvett újoncok kiképzésénél a régiek módszereit tartotta követendőnek: elsődleges a menetlépés megtanítása, egy sor egyéb testgyakorlattal együtt.⁵⁶ Szót ejt még a harcgyakorlat oktatásáról, vagyis vívómesterektől való tanulásról, ami ugyan fennmaradt a korra, de csak bizonyos egységeknél. Kiemeli, hogy ezek a katonák a harcban is jobban teljesítenek, mint az oktatást nem kapó társaik.⁵⁷ Fontosnak tartja még, hogy az újoncok gyakorolják a lóra való felszállást és a lóról való leszállást, mivel bármikor szükségessé válhat. Leírása szerint ez a kiképzés is fennmaradt, azonban némi léhasággal.⁵⁸

Barbár segédcsapatok

Róma már a principatus idején kölcsönös segítségnyújtásról kötött egyezményt a provinciákkal szomszédos területeken élő népekkel, így ütközőzónát létrehozva a távolabbi, agresszívabb barbárok elleni háborúhoz és egyben megakadályozta, hogy a szomszédos népek a provinciákat támadják. Ezt a rendszert a birodalom egész határvidékén alkalmazták, gyakran nagyobb hatalmak elleni küzdelemnél is. Ez az állapot egészen a 378-as hadrianopolisi csatáig tartott, ahol a gótok megsemmisítő vereséget mértek Valens császárra, őt magát is megölve. Utódja, I. Theodosius kénytelen volt békét kötni a gótokkal és letelepíteni őket a birodalmon belül, ők pedig cserébe saját vezetésük alatt kiállított segédcsapatok támogatását ígérték.⁵⁹ Ezt a rendszert *foederatinak* nevezték.

Korábban is adódott már példa arra, hogy barbárok szolgáljanak, például Probus császár idején, aki 16 000 barbár újoncot szórt szét a határvédő egységek között, sőt egész törzseket is letelepített a birodalmon belül.⁶⁰ Diocletianus sok barbárt vett be a római hadseregbe, és több egység barbár törzsek neveit viselte, nincs azonban arra bizonyíték, hogy ezek barbár jelleggel rendelkeztek volna. A barbárok legnagyobb része önállóan került besorozásra, római tiszték vezetése alá helyezve.⁶¹ A nagy számban besorozott és a hadsereg részévé tett germánok nem bizonyultak megbízhatatlannak és néhány kivételtől eltekintve hűségesen szolgálták a hadsereget, és a nagyszámú germán tiszt egyike sem tért vissza

⁵⁴ Veg. 2,5

⁵⁵ Jones: i. m. 617.

⁵⁶ Veg. 1,9–1,16

⁵⁷ Veg. 1,13

⁵⁸ Veg. 1,18

⁵⁹ Jones: i. m. 611–612.

⁶⁰ Historia Augusta Prob. 14, 7; 18, 1–2 (RTSz 109.)

⁶¹ Jones: i. m. 611, 620.

szülőföldjére a szolgálat letelte után.⁶² A barbárok letelepítése a 3–4. században a *laeti* rendszerében történt, kijelölt állami földeken létrehozott katonai-gazdasági telepekkel, melyek az adott területet művelték, adót fizettek, illetve katonaállítási kötelezettségük is volt, előjáróikat egy rendelet pedig a flották parancsnokai és a tribunusok mellett említi.⁶³ A telepeket a római *praefectusok* igazgatták.⁶⁴

A fő különbség tehát abban mutatkozott a korábbiakhoz képest, hogy az ezek által kiállított csapatokat saját főnökeik irányították, nem szerves részeként a római hadseregnek, így nem vonatkoztak rájuk a katonai fegyelemre vonatkozó szabályok, vezetőjük pedig nem fizetett adót a rómaiak, hanem ellenkezőleg, pénzt kapott szolgálataiért.⁶⁵ Ráadásul, míg a *laetus* telepek a római állam részét képezték, addig a *foederati* már teljes belterületi különállást mutattak. Míg azonban a keleti birodalomrész elég erős volt e telepek kordában tartására, a nyugati részről ez nem volt elmondható. Itt a rosszabb gazdasági viszonyok miatt egy teljhatalmú vezető személyes vagyonából fizetett állandó zsoldoscsapatként (*buccellarii*) jelentek meg, és a befolyásuk is jóval nagyobb volt az állam ügyeire. A *foederati* itt már egyre kevésbé jelentette a barbár zsoldosokat, hanem egyre inkább államközi alapú katonai segítségre hasonlított.⁶⁶

A *foederati* élén az *optio* állt, alatta pedig az archonok, akik tribunusnak megfelelő parancsnokok voltak, és az egyes csapatokat vezették. Keleten a gót *foederatinál* jelent meg a kormányzati bizalmi ember, a gót zsoldügyek főgondnoka.⁶⁷

Előléptetési rendszer

Az előléptetés a katonai előmenetelt jelenti, vagyis amikor egy alacsonyabb rangú katonát magasabb rangba léptetnek elő előjárói.⁶⁸ A katonák nevét, szolgálati egységét és rangját a pajzsuk belsejére írták, úgynevezett *digmaként*, hogy a csatában ne keveredjenek el a katonák.⁶⁹ Az újoncok (*tiro*) képezték a legalacsonyabb réteget a római hadseregben belül, akik nem kapták meg a katonáknak járó teljes ellátmányt. Ők a kiképzés után közkatonaikká váltak (*munifices*), amin belül lehettek közlegények (*pedes*) vagy lovasok (*eques*).⁷⁰ A közkatona 20-25 évig szolgált, ez alatt 5 zsoldfokozatot bejárva, amelyek mindegyike nagyobb

⁶² Jones: i. m. 621–622.

⁶³ CTh 7,20,10

⁶⁴ Jones: i. m. 620.

⁶⁵ Jones: i. m. 612.

⁶⁶ Várdy: i. m. 42–45.

⁶⁷ Várdy: i. m. 46.

⁶⁸ Katonai Lexikon, főszerk. Dr. Damó László, Budapest, 1985, 131.

⁶⁹ Veg. 2,18

⁷⁰ Jones: i. m. 634.

ellátmányt jelentett a katona számára.⁷¹ Az e feletti rendfokozatok aszerint különböztek, hogy régi egységeknél (légió, *cohors*, *alae*) szolgált a katona, vagy pedig új típusúaknál (*auxilia*, *scholae*), ahol az egyes rangok különböző nevet kaptak.⁷²

A közkatonák felett állt, a mai tizedesnek megfelelő „sátorközösség feje” (korábban *decanus*), aki az egy sátorban élő katonákat, 10 embert (egy *manipulus*)⁷³ vezetett. Közöttük és a *centuriok* között helyezkedtek el az altisztek⁷⁴ (*principales*), akiket a katonák közül választottak ki. Feladataik között volt az engedetlen közkatonák fegyelmezése is.⁷⁵ DOMASZEWSKI vélemények szerint ide sorolták a különböző specialistákat is, mint például a kiképzőtiszteket, felcsereket, zászlóvivőket, papokat, trombitásokat stb.⁷⁶ Vegetius megfogalmazása szerint „a katonákat, akik megkülönböztetést élveznek, *principales*nek hívják. A többieket »szolgálatosoknak« nevezik, mivel szolgálatokat kell tenniük.”⁷⁷ Ezek alapján ide sorolt több különleges feladatot ellátó katonát is.⁷⁸ Az idetartozók a közkatonák zsoldjának többszörösét kapták meg, a legmagasabb az öt *annona* volt.

A *centuriók* hadnagyai az *optiók* voltak, aminek már a megnevezése is arra utal, hogy a tisztek saját maguk választották ki őket és helyettesükként funkcionáltak, így számos feladatuk volt.⁷⁹ Vegetius más úton, az *adoptio* szóból vezeti le a katonai szó keletkezését.⁸⁰ A katonai jellegű feladatok mellett rájuk bízta a tábor gazdasági és irodai ügyeinek intézését és a műhelyek működésének irányítását.⁸¹ A hadnagyok közül választották ki a leendő *centuriókat*, legalább 10 év szolgálat után. A *centurio* rangnak a 3. században 59 különböző fokozata volt, így a közkatonaként szolgálatba álló valószínűleg sosem juthatott el magasabb rangig szolgálata idején.⁸² Ezek a fokozatok a rangon belüli hierarchiát jelölték, és egyben a *centurio* egységének helyét és szerepét az egység alakzatában. A legmagasabb fokozat a *primus pilus* volt, akit a légió legjobb katonájának kijáró tisztelet övezett és részt vehetett a tribunusok haditanácsán is. A *centurio* nem hasonlítható egyik mai rendfokozathoz sem: BRAND alapján a rang presztízse a mai törzsőrmesterének feleltethető meg, a katonai

⁷¹ Bővebben lásd: Várady: i. m. 26.

⁷² Jones: i. m. 634.

⁷³ Nem azonos a köztársasági kor jóval nagyobb létszámú egységével (HÓK 785.)

⁷⁴ A mai katonai rendfokozatoknak való megfeleltetés csak hozzávetőlegesen lehetséges, mivel a római és a mai hadseregek szervezete jelentősen különbözik.

⁷⁵ Dig. 49,16,13,4

⁷⁶ Vö. C. E. Brand: Roman Military Law, Austin&London, 1968, 81. o.

⁷⁷ Brand: i. m. 82. Az eredeti szöveg: Veg. 2, 7: *Hi sunt milites principales, qui muniuntur. Reliqui munifices appellantur, quia munera facere coguntur;*

⁷⁸ Veg. 2, 7

⁷⁹ Brand: i. m. 52.

⁸⁰ Veg. 2, 7

⁸¹ Tóth István: A rómaiak Magyarországon, Budapest, 1979, 2. kiadás, 165.

⁸² George H. Allen: The Advancement of Officers in the Roman Army In: Supplementary Papers of the American School of Classical Studies in Rome, Vol. 2. (1908), 1–7.

autoritása a századosénak megfelelő és a fegyelmezési jogköre a mai őrnagyéhoz viszonyítható,⁸³ egy szőlőtőkével (*vitis*) volt lehetősége azonnal érvényt szerezni parancsainak.⁸⁴ A lovasságon belül külön rangja volt a *turma* parancsnokának, a *decurio*.⁸⁵ Az új egységeknél az egy centuriát vezető tiszteket *centenarius*oknak nevezték.⁸⁶

Akik kijárták ezt a rangot, azokból *protector*, hadapród vált.⁸⁷ Néhányan közülük a császár mellett kaptak elhelyezést, őket *domesticine*nek nevezték. A többiek egyszerű *protector*ok voltak, a *magister militum* és egyéb parancsnokok irányítása alatt. JONES a *domestici* létszámát 200 fő körülire teszi, amit négy ötven fős *scholára* osztottak fel. Ők a parancsnok vezérkaránál szolgáltak, különböző szervezési és speciális feladatokat ellátva és végrehajtva, majd pár év szolgálat után egy egység parancsnokává nevezték ki általában. A 4. század végére már sok olyan tagja lett a *domesticine*nek, akik nem teljesítettek semmilyen szolgálatot, csupán automatikus előléptetésüket várták.⁸⁸ hosszú ideig a hadapródok közül választották ki a magasabb rangú tiszteket, ám JONES szerint lassan bezárult a legtöbbek számára a lehetőség, és idővel az előkelő származás vált alappá.⁸⁹

Felettük az egységparancsnokok, vagyis a tribunusok, a praefectusok és a praepositusok álltak. A tribunus ezek közül a legátfogóbb fogalom volt, gyakran az összes tisztre is használták, rangként azonban a *scholae*, a *vexillatio*, az *auxilia*, a *comitatenses* és *palatini* légiók és a *limitanei cohors*ok parancsnokai voltak. Praefectusnak a *limitanei* légiók, illetve azok különítményeinek, a *vexillatiók*, az *alae*, a numeri és a flották parancsnokait nevezték. A *praepositus* ezzel szemben nem önálló rang volt, hanem a csapattest parancsnokát jelentette.⁹⁰ A tribunusok számos feladatot láttak el, mint például az őrség megszervezése, a katonák táborban tartása, gyakorlatoztatás, jelszavak kiadása, büntetések kiszabása kötelelességzés esetén stb.⁹¹ Ezen kívül akadtak ideiglenesen beosztás nélküliek is, őket *vacantes*nek nevezték, és a császár vagy valamely hadvezér vezérkarában szolgáltak, különleges feladatokat ellátva. A tribunusokat a korban már nem osztályozták, csupán abban volt eltérés közöttük, hogy milyen egységet irányítottak, egy nagyobb jelentőségű egységhez helyezés előléptetéssel ért fel. A legnagyobb jelentőséggel a császári testőrség, a *schola*

⁸³ Brand: i. m. 53–54.

⁸⁴ Brand: i. m. 80.

⁸⁵ Veg. 2,14

⁸⁶ Veg. 2,8

⁸⁷ Jones: i. m. 634.

⁸⁸ Jones: i. m. 636–640.

⁸⁹ Jones: i. m. 642.

⁹⁰ Jones: i. m. 640.

⁹¹ Dig. 49,16,12,2; Berger: i. m. 743.; Havas–Németh–Szabó: i. m. 443–445., Brand: i. m. 75.

tribunusai bírtak, gyakran közülük került ki a *magister militum* is, és ezzel együtt *comesi* rangot is kaptak.⁹²

Az előléptetések elsősorban a szolgálatban eltöltött időtől függtek, melyet a képességek gyorsíthattak. Előfordult, hogy valaki centurióként egy *auxilia* parancsnoka lett vagy a helytartó beválasztotta törzskarának tagjai közé, ami ugyan magasabb beosztás volt, de az illető katonai rangja változatlan maradt, így nem tekinthető előléptetésnek.⁹³ A közkatonák számára a *centurio* feletti rangok többnyire elérhetetlenek voltak, és JONES becslése szerint 30–35 év szolgálat kellett, amíg valakiből tribunus vált.⁹⁴ A későcsászárkorra elharapózó korrupció miatt gyakran arra érdemtelenek kerültek előre rangban, a császárhoz való hűségnek köszönhetően és ez ellen az egymást követő császárok is megpróbálták fellépni. Constantinus egy rendeletében úgy fogalmaz, hogy „akik csatát nem láttak, csapatászlókra még csak nem is pillantottak s fegyvert még nem érintettek”,⁹⁵ és császári leirat alapján szereznek tiszteletbeli rangokat, azoknak ne legyenek ugyanolyan előjogai, mint akik képességeik alapján jutottak el ugyanoda.⁹⁶ I. Theodosius később ezt úgy terjesztette ki, hogy ha választani kellett, hogy kit léptessenek elő: egy császári kinevezéssel rangot kapott vagy pedig érdemei alapján odajutott közül, akkor utóbbit kellett előnyben részesíteni és a császári kegyben részesülőnek három évig kellett mögötte maradnia.⁹⁷

Ellátmány és zsold

A katonák ellátása mindig fontos kérdés volt a hadseregben, főleg a zsoldoshadsereg megjelenése óta. Rómában a 4. században viszonylagosan rendszeresen adtak készpénzjáradékot (*donativum*), ez azonban az 5. századra egyre inkább már csak keleten volt gyakorlatban. A hagyományos készpénzzsold (*stipendium*) osztása jóval rendszertelenebb volt, később meg is szűnt. Ennek okai VÁRADY szerint a pénz spekulációs elértéktelenítésében keresendők és ez ellen már Diocletianus császár is fellépett.⁹⁸ Az ő idején azonban még osztottak *stipendiumot*, három részben, csapattestenként eltérő mértékben, ami mellé *donativum* járt az uralkodók trónra lépésének és születésének napján (egy évben nyolcszor), így az összes készpénzjáradék néhol a 7500 denariust is elérhette. Ezért JONES szerint valószínűleg túlzott a császár, mikor arról írt rendeletének preambulumban, hogy a

⁹² Jones: i. m. 641.

⁹³ Allen: i. m. 2.

⁹⁴ Jones: i. m. 643.

⁹⁵ A fordítás innen származik: Hahn István: i. m. 745. (Az eredeti latin szöveg: *ferri non potest in titulos militaris laudis irrepere eos, qui nec aciem viderint nec signa perspexerint nec arma tractaverint*)

⁹⁶ CTh 7,21,1

⁹⁷ CTh 7,3,2

⁹⁸ Várady: i. m. 85–86.

zsold egyetlen vásárlással elkölthető. Ennek ellenére nem vitatható, hogy a pénz élétréktelenedése egyre rosszabb helyzetbe hozta a katonákat.⁹⁹ Idővel így egyre nagyobb szerep jutott az *annona militaris*nak vagyis termény- és takarmányzsoldnak, amelyet rangnak megfelelő mértékben osztottak, nem egyfajta kiegészítő ellátmányként, de általános zsoldként. Valens császár 377-ben kelt rendeletében a katonák és századuk vagy *familiájuk*¹⁰⁰ számára az állami raktárakból élelem és takarmány kiosztását írta elő, napi rendszerességgel vagy legalább az év vége előtt. Az az ellátmány, amit a katonák nem fogadnak el, a kincstárhoz került.¹⁰¹ Arcadius császár rendeletében előírta, hogy a tartományi helytartók azt a terményzsoldot, amelyet nem váltottak pénzre, csak akkor adhatják a katonáknak, ha megvizsgálták a létszám valóságát, a csalások kiszűrésére. A pékek előjárója csak akkor oszthatta ki az adott katonának az ellátmányt, ha azok személyesen jelentkeztek érte.¹⁰² Az *annona* begyűjtését és szétosztását így egyre jobban kiépülő bürokrácia biztosította.¹⁰³

Egy rendeletben a császár pontosan szabályozta az *annona* pénzre váltását a keleti provinciákban, amelyet a hivatalnokoknak évente, a költségvetési év vége után, a következő év novemberéig kellett kifizetniük.¹⁰⁴ Valens rendelete értelmében a folyamvédő légiók az év 9 hónapjában *annonát* kaptak, három hónapon keresztül pedig pénzre váltva kapták ezt meg,¹⁰⁵ valamint valószínűleg a *limitaneusok* is meghatározott időszakokban kaptak terményzsoldot és pénzzsoldot.¹⁰⁶ A terményzsold pénzre történő alkalmi átváltását egy 377-ben született rendelet tiltotta, amely megszegői sem a pénzt, sem a terményt nem tarthatták meg.¹⁰⁷ A tisztikar számára remek spekulációs lehetőségeket kínált a pénzre váltás, így például egy császári rendelet szerint előfordult, hogy amikor a raktárak tele voltak, nem vették fel az *annonát*, és akkor követelték annak pénzbeli értékét, amikor a raktárak kiürülése felemelte a piaci árakat. Ennek visszaszorítására a császár elrendelte, hogy aki így próbál spekulálni, az se a törvénysértően követelt pénzt, se a korábban felvenni elmulasztott terményzsoldot ne kapja meg.¹⁰⁸ Az ügyel már Constantinus császár is foglalkozott, aki az

⁹⁹ Jones: i. m. 623.

¹⁰⁰ A *familia* szót család vagy egy háztartásban élők értelmén túl használták még újonc katonák századára és az egy foglalkozást űzők szervezetére is. Többen a családként való értelmezést támogatják, (Vö. Várady: i. m., 87., Jones: i. m. 631.) de a másik értelmezésnek is vannak támogatói. (E. Seckel: *Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*, Jena, 1914). A kérdés tisztázatlansága miatt a továbbiakban a *familia* szót fogom használni.

¹⁰¹ CTh. 7,4,17

¹⁰² CTh. 7,4,28

¹⁰³ CTh 7,4,22; CTh 7,4,26; CTh 7,5,1; CTh 7,4,13; CTh 7,4,16; CTh 7,4,11; CTh 7,4,24

¹⁰⁴ CTh. 7,4,31

¹⁰⁵ CTh 7,4,14

¹⁰⁶ CTh 7,4,30

¹⁰⁷ CTh 7,4,18

¹⁰⁸ CTh 7,4,20

ilyen spekuláció miatt megromlott terményt a kincstárnak elkobozni rendelte, valamint a hivatalnokok halállal sújtását írta elő. Azt, hogy főleg a tisztikarnak volt lehetősége ilyen spekulációra az mutatja, hogy a császár fontosnak tartotta kikötni azt, hogy a büntetés alól sem a magas rang, sem a személyes érdemek nem mentesítenek.¹⁰⁹ Mivel ezzel a tartományok földtulajdonosainak okoztak károkat, Arcadius rendeletében előírta, hogy nekik ilyen esetekben a helytartóhoz (*iudexhez*)¹¹⁰ kell menniük és jelenteniük az esetet. Ha a helytartó és hivatala hallgatásával részese volt a katonák spekulációjának, a büntetésen túl az így keletkezett kár kétszeresét kellett saját vagyonukból megtéríteniük.¹¹¹

Mivel a terményzsold egy részét mindig át kellett váltani, a helyiektől nem elég mértékben vagy egyáltalán nem behajtható dolgok esetén, szükségessé vált árfolyamának szabályozása. Egy 409-ben kelt rendelet területenként és egységenként írja elő ennek meghatározását, tehát a helyi viszonyokhoz rendeli igazítani azt, a katonák érdekében. Hogy az adófizetőket se terheljék túl, a kifizetés határidejét is meghatározták.¹¹² A tisztek a közkatonákkal ellentétben piaci áron válthatták át a nekik járó terményt. Ha azonban valamilyen más úton szerzett ellátmányról volt szó, a közkatonák számára megszabott ár érvényesült. Gyaníthatóan ezzel is történtek visszaélések, valószínűleg a magasra felszökött piaci árak idején, ugyanis II. Theodosius rangtól való megfosztással és vagyoneklobzással rendelte büntetni ennek megszegését.¹¹³

Az *annonát* a katonák táborába szállították, amihez Valentinianus rendelete alapján a határhoz legközelebb lakó tartományi lakosokat vették igénybe, közmunka (*munus*) keretében.¹¹⁴ Arcadius rendelkezése szerint ez alól és a katonák számára történő pékségi közmunka kötelezettsége alól senki sem mentesülhetett, még a császári birtokokon élők sem.¹¹⁵ Az adók egy részét ruhában szedték be az adófizetőktől, és ebből szolgáltatták ki a katonák egyenruha szolgáltatását, ami szintén megillette őket. A ruhaadó beszédéséért felelős személyt a *curialisok* vagy a helyi méltóságok közül kellett kiválasztani és a kijelöltnek egy évig kellett ellátnia.¹¹⁶ Egy 377-ben kiadott rendelet alapján pontosan meghatározták mely terület mennyi ruhaadót kell fizessen.¹¹⁷ A pénzre váltott ruhaadó $\frac{5}{6}$ -a a tapasztalt katonákat

¹⁰⁹ CTh 7,4,1

¹¹⁰ A *iudex* a köztársasági korhoz képest jelentésváltozáson ment át, a későcsászárkorban már a hatáskörrel rendelkező hivatalnokokat jelenti. (Vö. Berger: i. m. 518.) Előfordulásai helyén helytartóként használok, ugyanis az ő feladata volt az ítélkezés a tartományokban.

¹¹¹ CTh 7,4,21

¹¹² CTh 7,4,31

¹¹³ CTh 7,4,36

¹¹⁴ CTh 7,4,15 A *munusok* rendszerének kialakulását és elterjedését lásd: Ferenczy-Maróti-Hahn: i. m. 356 és k.

¹¹⁵ CTh 7,5,2

¹¹⁶ CTh 7,6,1

¹¹⁷ CTh 7,6,3

illette, míg az $\frac{1}{6}$ -a a szövőmunkásokat, hogy ebből készítsék el a ruházatot az újoncok és a közkatonák számára, akiknek nagyobb szükségük volt erre, mint pénzre.¹¹⁸

A katonák csupán hadműveleti részvétel idején részesültek élelmezésben, amelyet *expediciós annona* formájában kaptak meg, Constantinus császár rendelete alapján háromból két napon át, míg a harmadik napon bor és kenyér járt a katonáknak.¹¹⁹ Így egy hadjárat idején 20 napra kaptak ellátmányt az állami raktárakból.¹²⁰ 360-ban kelt rendeletében a császár ismét leírja a legionáriusoknak hadjárat során adandó ellátmányt: két napon keresztül kétszersült (*buccellatum*) és ürühús, a harmadik napon kenyér és disznóhús, naponta felváltva savanyú bor (*acetum*) és bor.¹²¹ Hogy ez a napi szintre szabott ellátmány csupán hadjáratok idején került kiosztásra, azt mutatja, hogy a katonák békeidőben maguk gondoskodtak ellátásukról, valószínűleg az *annonából*. Az ellátás minősége a korábbi korokban rosszabb minőségű volt, a későcsászárkorban is adott jobb ellátmány bevezetését Septimus Severus császárnak tulajdonítják.¹²²

Beszállásolás

A katonák a szolgálati idejükben nem tartózkodtak állandóan a katonai táborokban, hanem előfordult, hogy a városokban beszállásolták őket a helyi lakosság házaiba. Ez egyébként valószínűleg biztonságosabb szállást is jelentett, hiszen Vegetius leírása szerint olyan sok ideje nem emeltek már erősített tábornak a rómaiak, hogy elfelejtődött annak módszere és a barbár rajtaütések sokszor egész egységek pusztulását jelentették.¹²³ Egy császári rendelet szerint, amennyiben volt közös tábor verve a katonáknak, akkor ott kellett lakniuk és nem járhattak keresztül a magántulajdonban lévő földeken. Bár ez a rendelkezés elsősorban az önkényes rekvirálások visszaszorítására irányult (például a katonák önkényesen alaptalan adókat szedtek a lakosságtól),¹²⁴ valószínűleg azt is célozta, hogy a katonák ne szállásolják be önkényesen önmagukat.¹²⁵ Ezek alapján beszállásolásra valószínűleg békeidőben, amikor egyes haderők a városokban, illetve határ menti falvakban állomásoztak került sor. Így például II. Theodosianus rendelete arról rendelkezik, hogy amennyiben a császár hadjárat miatt távol van a fővárostól, a lakosok társadalmi rangtól függetlenül nem

¹¹⁸ CTh 7,6,5

¹¹⁹ CTh 7,4,4

¹²⁰ CTh 7,4,5

¹²¹ CTh 7,4,6

¹²² R. W. Davies: The Roman Military Diet In: Britannia, Vol. 2 (1971), 124.; Veg. 3,3

¹²³ Veg. 1, 21

¹²⁴ CTh 7,4,12

¹²⁵ CTh 7,1,12

kötelesek katonákat elszállásolni, míg ha a császár a fővárosban tartózkodik, akkor igen.¹²⁶ A katonák békeidőben saját otthonaikban lakhattak, ha rendelkeztek házzal. Akik mégis megpróbálták magukat beszállásoltatni mások házába, azokhoz más katonákat szállásoltattak be büntetésből.¹²⁷

A birodalom polgárait tehát beszállásolási kötelezettség terhelte, így akaratuk ellenére is elszállásolhattak házaikban katonákat és lovaikat, ami alól csupán kevesek mentesülhettek, például a szenátorok,¹²⁸ és egy sor magas tisztség egykori betöltői. A szenátorok kivétel ők azonban csak egy ház vonatkozásában – ahol éltek – mentesültek a beszállásolási kötelezettség alól.¹²⁹ A hivatalban lévő helytartó házát sem lehetett elszállásolásra használni, amíg ott tartózkodott.¹³⁰ III. Valentinianus rendeletben tiltotta meg, hogy a katonák a zsidók zsinagógájában szállásolják el magukat.¹³¹ Arcadius a fegyverkovácsok házát mentesítette a beszállásolás jelentette terhek alól. Ugyanitt szó esik Antiochia városa fegyverkovácsainak mentességéről, mely azonban csak akkor élt, ha a *comitatus* nem tartózkodott a városon belül. A császár ugyanezt kiterjeszti az összes többi településre, gyaníthatóan hasonló feltételekkel.¹³² Honorius rendeletében *Africa* jóléte érdekében megszüntette a provinciában a beszállásolási kötelezettséget és egyúttal megtiltotta bármilyen tiltott személyes követelés (*privatum*) érvényesítését a háztulajdonosokkal szemben.¹³³

Az egyik császári rendeletből kiderül, hogy a beszállásolás úgy történt, hogy a megbízott tiszt az ajtófélfára ráírta az ott elszállásolandók nevét, akik azután ez alapján foglalták el a szállásukat. A rendeletben Arcadius rendelkezett a felől, hogy aki ezt az írást letörölte a házáról, annak bűne a hamisításhoz hasonló.¹³⁴ Elszállásolásra a ház harmadát lehetett igénybe venni, míg a maradék kétharmada a tulajdonos és családja számára megmaradt. A beszállásolás során a tulajdonos határozta meg elsőként azt a részt, amit magának szeretne, aztán a katonák a maguk lakhelyét és végül a maradék harmadot is a tulajdonos használhatta. Ebbe nem kellett a műhelyeket beleérteni, amiket osztatlanul kellett hagyni, hogy működésüket ne zavarják. Ez alól csak akkor volt kivétel, ha az egyik katona lova számára nem jutott istálló, ekkor az állat számára itt is lehetett helyet biztosítani. Az előkelők beszállásolásnál a ház felét kapták meg, méghozzá úgy, hogy bárki is végezte el a

¹²⁶ CTh 7,8,14

¹²⁷ CTh 7,8,15

¹²⁸ CTh 7,8,1

¹²⁹ CTh 7,8,3

¹³⁰ CTh 7,8,6

¹³¹ CTh 7,8,2

¹³² CTh 7,8,8

¹³³ CTh 7,8,12

¹³⁴ CTh 7,8,4

kettéosztást, a másik választhatott először. Aki ezt megszegte, arra büntetés várt, ami tisztek esetén 30 font arany bírságot, míg közkatonák esetén lefokozást jelentett.¹³⁵ A szállásadónak azonban a szobán kívül nem kellett semmi mást biztosítani a hozzá beszállásoltaknak. A katonák ezzel szemben ágyat, gyapjút és olajt, illetve ingyen vacsorát követeltek a maguk számára, hogy alapvető szükségleteiket elláthassák, a tisztek pedig fürdőlehetőséget is kívántak ezen felül. Ezek erőszakkal történő megszerzését császári rendeletek tiltották meg többször is.¹³⁶ Két császári rendelet is tiltja, hogy a tisztek ingyen követeljenek fürdőlehetőséget, ez csupán a katonai főparancsnoknak és az *illustris* ranggal¹³⁷ rendelkezőknek volt megengedett.¹³⁸

A császári palotákban tilos volt bárkinek megszállnia bármely helyen is voltak. Ezt a provincia helytartójának és *praefectus praetorio* adott *dioecesis*be kinevezett helyettesének (*vicario illustrissimae praefecturae per dioeceses*)¹³⁹ kellett betartatniuk, továbbá feladatuk volt a császári tulajdonban lévő rezidenciák gondozása is. Amennyiben ezt nem tartották be, úgy pénzbüntetést kellett fizetniük: a helytartónak ötven, a *vicarius*nak harminc font aranyat és a *curialis*ok sem mentesültek a büntetés alól. Akik beszállásolták magukat a császári rezidenciára, társadalmi rangtól függően kaptak büntetést: a jómódúabbak húsz font aranyra, míg a szegényebbeket száműzésre ítélték.¹⁴⁰ Ez alól csak a helytartók kaphattak mentesítést bizonyos körülmények esetén.¹⁴¹

Katonákra vonatkozó speciális magánjogi szabályok

Peculium castrense

A *peculium castrense* a *filius familias* katonáskodás során, azzal összefüggésben szerzett különvagyonát jelentette,¹⁴² melybe a rómaiak azt számították bele, ami katonai szolgálat nélkül nem került volna az illető tulajdonába.¹⁴³ Így például az apa által a szolgálatból hazatéréskor adott dolog nem a katonai, hanem más *peculium*ba tartozott.¹⁴⁴ Jelentősége, több más katonai privilégiummal ellentétben, a későbbi korokban is fennmaradt

¹³⁵ CTh 7,8,5

¹³⁶ Jones: i. m. 631.

¹³⁷ Az egyik legmagasabb senatori rangosztály. (Alföldy: i. m. 180.)

¹³⁸ CTh 7,11,1 és 2

¹³⁹ Diocletianus közigazgatási reformja után a birodalmat négy *praefectura*ra (Italia, Gallica, Illyricum, Orines) osztották fel, melyek élén egy-egy *praefectus praetorio* állt. Ezek a közigazgatási egységek három-négy *dioecesis*ből álltak, melyek élén egy-egy *vicarios* állt. (Vö. Berger: i. m. 437, 764.)

¹⁴⁰ CTh 7,10,1

¹⁴¹ CTh 7,10,2

¹⁴² Vö. Berger: i. m. 624., Földi András–Hamza Gábor: A római jog története és intézményei, Budapest, 2010, 245.

¹⁴³ Dig. 49,17,11

¹⁴⁴ Dig. 49,17,15

és a Digesta 49. könyvének egy külön címe foglalkozik vele. Ez nem csak a zsoldot, de a hadseregbe való belépéskor kapott ajándékokat, illetve a katonatársaktól örökölt dolgokat is magában foglalta, melyeknek saját belátása szerint, az apa engedélye nélkül is örökösévé válhatott.¹⁴⁵ Azonban a feleségtől és a vérrokonoktól neki rendelt örökség nem tartozott a *peculium*ba, még külön kikötés esetén se, hiszen ennek nem volt köze a katonai szolgálathoz.¹⁴⁶ Ulpianus alapján az anyától a katonai élethez szükséges eszközök vásárlására kapott pénz is ide tartozott.¹⁴⁷ Augustus óta szabadon örökíthető volt a katonák számára, Hadrianus ezt kiterjesztette az elbocsátott katonákra és a veteránokra is. A *pater familias* tulajdonjoga a *peculium* fölött névlegessé vált,¹⁴⁸ és Ulpianus véleménye szerint a *filius* halála esetén, érvényes végrendelet hiányában *peculium*ként lett a családapa tulajdona, és csak érvényes végrendelet esetén számított hagyatéknak.¹⁴⁹ A névlegességet mutatja az is, hogy véleménye szerint a fiút a katonai szolgálatba kísérő rabszolga apa általi felszabadítása csak akkor lesz érvényes, ha a *filius* még az ő életében meghal, egyéb esetben viszont akadály állna fenn. A fiú *peculium*áról vagy annak részéről az apa végrendelkezésben tett rendelkezés is hasonlóképpen tudott érvényesülni.¹⁵⁰ A családapa nem vehette el ezt a vagyont fiától, és emancipálása esetén sem lett az övé, hanem a *filius*é maradt.¹⁵¹

Házasság

A katonák házasodásra való jogáról (*ius conubii*) eltérő források állnak rendelkezésünkre. A korabeli jogi források több rendelkezése arra mutat, hogy a katonák szabadon házasodhattak, például rendelkezés született arról, hogy mely családtagok követhetik a katonákat a táborhoz.¹⁵² A Digesta több helye utal arra, hogy a katonák szabadon házasodhattak (lásd Dig 23,2,35 és 65.; 29,1,7 és 16.; 49,17,16pr.) és a házasság nem lett érvénytelen se a hadsereghez való csatlakozás miatt, se akkor, ha a katona szolgálati idejében házasodott meg. Septimus Severus uralkodásától kezdve volt lehetőségük a katonáknak szolgálati idejük alatt is házasodni, családjaikat pedig maguk mellett tartani.¹⁵³ A katonák azonban nem kaptak támogatást családjaik szükségleteihez, maguknak kellett azt saját

¹⁴⁵ Dig. 49,17,5

¹⁴⁶ Dig. 49,17,8

¹⁴⁷ Dig. 49,17,3

¹⁴⁸ Dig. 49,17,10

¹⁴⁹ Dig. 49,17,2

¹⁵⁰ Dig. 49,17,9

¹⁵¹ Dig. 49,17,12

¹⁵² CTh 7,1,3

¹⁵³ Campbell: The Marriage of Soldiers under the Empire. In: The Journal of Roman Studies 68. (1978), 153–166.

zsoldjukból kielégíteniük. Arcadiust követően terjesztették ki az annonális ellátmányt a családokra is.¹⁵⁴

CORBETT ellenpéldaként említ megtalált egyiptomi papiruszokat,¹⁵⁵ melyek ennek ellenkezőjéről tesznek tanúbizonyságot a principatus időszakában. A szerző megemlíti, hogy ennek eltérő értelmezései vannak: TASSISITRO az egyiptomi provinciális jog részének véli a rendelkezéseket, míg ERMAN helyesen rámutat arra, hogy a római polgárként szolgáló katonára a birodalmi és nem a helyi jog vonatkozott.¹⁵⁶ Én utóbbi állásponttal értek egyet, hiszen a katonákra mindig speciális, központilag meghatározott szabályok vonatkoztak, és a katonai szempontok rovására ment volna az, ha ez másképp van. Ugyanakkor a nevezett példák a principatus korából származnak és a későcsászárkor idejére nagy valószínűséggel már nem voltak hatályban, mint a jogi források mutatják.

Ez szerintem kielégítően feloldja a látszólagos ellentétet a szerző által idézett, különböző állításokat megfogalmazó források között. Hasonló változást ír le Britannia provincia vonatkozásában JOHNSON, rámutatva, hogy míg a hódítás utáni évtizedekben (tehát a principatus korában) nem lehetett törvényesen házasodniuk az északi határt őrző katonáknak, addig a 3. században családjaik már a *limes* közelében éltek, és a katonák saját házaikban élhettek.¹⁵⁷

Katonai végrendelet

Rómában a végrendelkezés mindig nagy népszerűségnek örvendett, amit mi sem mutat jobban, hogy a végrendelkezési képességtől való megfosztás súlyos büntetésnek számított. Sokan tettek végrendeletet a rómaiak közül, így a katonák is, akikre mindig is különleges szabályok vonatkoztak, előnyösebb feltételeket biztosítva. Ennek fő oka az volt, hogy az életük nagyobb részét a szolgálattal töltőktől nem volt elvárható a szigorú végrendelkezési formák szabályainak ismerete. A köztársasági korban például lehetőség volt a katonatársak előtt tett végrendeletre (*testamentum in procinctu*). Ez azonban a császárkorra megszűnt.¹⁵⁸

A császárkori katonai végrendeletről Iustinianus császár institúcióiban olvashatunk, közvetlenül a végrendelet alaki szabályaival foglalkozó fejezet után (II, XI), ahol rögtön azzal

¹⁵⁴ Jones: i. m. 630–631.

¹⁵⁵ Az ókor igen kedvelt íróanyagát a rómaiak a császárkorban már többféle fajtában és minőségben gyártották. Az anyag azonban könnyen tönkrement, csak különleges körülmények között tudott napjainkig megmaradni néhány darab (Vö. Moravcsik Gyula: *Miről vallanak a papiruszok?*, Budapest, 1961, 19.)

¹⁵⁶ Vö. Percy Ellwood Corbett: *The Roman Law of Marriage*, Oxford, 1930, 39–42.

¹⁵⁷ Douglas H. Johnson: *The Structure of a Legacy: Military Slavery in Northeast Africa* In: *Ethnohistory*, Vol. 36, No. 1, *Ethnohistory and Africa* (Winter, 1989), 74–75.

¹⁵⁸ Földi–Hamza: i. m. 627.

kezd a császár, hogy ezek megtartása nem várható el a katonáktól járatlanságuk miatt, és az alaki hibában szenvedő végrendelet ugyanúgy érvényes lesz, akár írásban, akár szóban, ha hadjárat idején teszik. Ez a kedvezmény azonban csak hadjárat idején élt, szolgálati helyükön állomásozva vagy máshol tartózkodva nem. Ez azt mutatja, hogy ekkor a különleges helyzet miatt, az ott fellépő nehézségek miatt járt elsősorban a kedvezmény, hiszen ha nem voltak háborúban éppen, jóval könnyebben szerezhettek szakszerű segítséget a végrendelkezéshez.¹⁵⁹ Ezt mutatja az a rendelkezés is, hogy a táborban tett végrendelet az elbocsátás után csak egy évig volt érvényes, a veteránokra és táboron kívül szolgálatot teljesítőkre pedig a mindenkre vonatkozó szabályokat kellett alkalmazni.¹⁶⁰ Azonban amennyiben a katonát arrogálták vagy emancipálták, az a katonai végrendelet érvényességét nem érintette.¹⁶¹ Már Traianus Statilius Severushoz intézett leiratában említésre kerül, hogy az érvényesség legfontosabb feltétele a katonáknál az, hogy bizonyítva legyen a végrendelkezés ténye, és az nagyobb tömeg előtt történjen, ellenkező esetben bárki kiállhat, hamisan állítva azt, hogy őt tették meg örökösnek.¹⁶² A végrendelkezési jog a néma és süket katonákat is megillette.¹⁶³ Kedvezményként jelent meg, hogy a bevonulás előtt tett szabályszerűtlen végrendeletben a szolgálat idején tett módosítás, vagy más olyan cselekedet, amiből kiderült fenntartási szándéka, érvényessé tette azt.¹⁶⁴

Magánjogi korlátozások

A katonák csak az államot szolgálhatták, egyéneket nem. Arcadius rendeletet volt kénytelen hozni azon egyre jobban elterjedő szokás ellen, hogy különböző ügyekre a magánszemélyek katonákat béreltek fel, sőt akadtak, akik egyenesen magánhadsereget is szerveztek. Akiról kiderült, hogy katonát alkalmaz magáncélokra, azt öt font arany pénzbüntetésre ítélték.¹⁶⁵ Ha egy császár mellett szolgáló katonát kaptak kötelezettségmulasztáson vagy mások szolgálatán, akkor az alkalmazó büntetése 20 font arany megfizetése volt.¹⁶⁶ Ugyanígy, a katonák számára a civil foglalkozások tiltva voltak, így nem művelhettek földet, nem kereskedhettek és nem vállalhattak nem katonai hivatalt szolgálatuk idején. Akik ezt mégis megtették, elbocsáttattak a hadseregtől, privilégiumaik elvesztésével. Szolgálatuk helyén nem vásárolhattak földet, ami alól kivételt élvezett az,

¹⁵⁹ Inst. 2,11pr.

¹⁶⁰ Inst. 2,11,3

¹⁶¹ Inst. 2,11,5

¹⁶² Inst. 2,11,1

¹⁶³ Inst. 2,11,2

¹⁶⁴ Inst. 2,11,4

¹⁶⁵ CTh 7,1,15

¹⁶⁶ CTh 7,1,16

amikor az ősi földet váltottak vissza a kincstártól, illetve ha öröklés útján szerzett valaki földet szolgálata helyén.¹⁶⁷ Hogy miért is volt a korlátozás, egy másik rendelkezésből derül ki: eszerint a katonák azért nem vásárolhattak földet, hogy az ott felmerülő ügyek ne vonják el őket a katonai szolgálat kötelezettségeitől. Éppen ezért a korlátozás nem vonatkozott más provinciában vásárolt ingatlanra. Akik megszegték a tilalmat, azoktól a kincstár elkobozta a vásárolt földet, kivéve, ha a vásárlás előtt elbocsátották őket a hadseregtől.¹⁶⁸ Bizonyos ügyletekben sem vehettek részt katonák, így például nem lehettek képviselők (*procurator*), vállalkozók (*conductor*), kezesek (*fideiussor*) és megbízottak (*mandatarius*) mások ügyeiben.¹⁶⁹ RÉTHEY a katonák kezesként való állításának tilalmáról két további forráshelyet idéz. A Digesta egyik korábbi rendelkezéséből (Dig. 2,8,8,1) is levezethető az általános kezességvállalási tilalom a katonák számára. Habár van olyan álláspont, amely szerint a katonák csak az *obligatio satisandit* nem teljesítik, a hitelező nem kényszeríthető elfogadásukra, de önként megteheti. RÉTHEY helyesen mutat rá arra, hogy a nők és a *minor viginti quinque annis* mellett említik a katonákat, így az első álláspont a helyes. Leo császár egy rendeletéből (C. 4,65,31) is ugyanúgy levezethető ez az általános kezességi tilalom.¹⁷⁰

Postliminium

A rómaiak a háborúskodások során fogságba esett katonákat és időnként az elfoglalt ellenséges földek lakosait is rabszolgaként kezelték.¹⁷¹ Ezt a szabályozást az ellenséges fogságba esett római katonákra is alkalmazták, ők a hadifogságba eséssel *capitis deminutio maximát* szenvedtek el, és a fogva tartás ideje alatt rabszolgának számítottak. A visszatérésükkel azonban visszanyerték összes korábbi jogukat, és úgy kellett tekinteni, mintha sohasem estek volna fogságba. Ezt nevezték a rómaiak *ius postliminiine*nek, a hátsó küszöb jogának.¹⁷² A Digesta 49. könyvének 15. címét az ezzel kapcsolatos jogtudósi szakvéleményeknek szentelték. Pomponius véleménye szerint a *postliminiumot* mind háborús, mind békeidőben alkalmazni kell. Háborús időben az ellenséges fogságba esett katonára, akinek visszatérését akkortól kell számítani, hogy a rómaiak szövetségeseinek kezére került

¹⁶⁷ Dig. 49,16,9,1 A telekszerzési tilalomról lásd még: Varga Péter: A római katonákra vonatkozó telekszerzési, egyesülési és házassági tilalmak a császárkori jogforrásokban. In: Tanulmányok Dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70.

¹⁶⁸ Dig. 49,16,13pr. és 1.

¹⁶⁹ Ruffus 6, 7, 8. ; Dig. 49, 16, 9

¹⁷⁰ Réthey Ferenc: Kezességi alakok a római jogban: sponsio, fideipromissio, fideiussio. Kecskemét, 1909, 119–122.

¹⁷¹ Mark J. Osiel: Obeying Orders: Atrocity, Military Discipline, and the Law of War In: 86 California Law Review (1998) 970. o.; Földi–Hamza: i. m. 214.

¹⁷² Földi–Hamza: i. m. 221., Dömötör László: A hadifoglyok jogállása a római jogban In: Jogi tanulmányok 3. évf. (1997), 83–101.

vagy visszatért a római katonák vonalaihoz. Békeidőben olyan esetekben lehetett alkalmazni, amikor egy néppel se baráti, se ellenséges viszonyban nem volt a birodalom, és nem volt közöttük barátságról szóló szerződés. Ilyenkor az ő hozzájuk került római tulajdon az övék lett és fordítva, az elfogott szabad ember pedig rabszolgává vált. Az ellenséges hazatérőt azonban csak akkor lehetett *postliminium*ban részesíteni, ha maga is akarta ezt. A jogtudós példaként említ olyan eseteket, amikor valaki a római államon kívül élő népéhez tért vissza vagy a korábbi fogva tartóihoz való visszatérést részesítette előnyben. Ilyenkor nem került sor a korábbi jogok visszaállítására és a polgárjog visszaszerzésére.¹⁷³ Tryphoninus szerint békeidőben a *postliminium* azokra is vonatkozott, akiket korábban, háború idején ejtettek fogságba, illetve akik egy háború kitörése előtt utaztak egy idegen néphez, és ott lefogták őket a háború kitörésével.¹⁷⁴ Ulpianus alapján ellenségnek az számított, akinek a rómaiak hadat üzentek vagy fordítva, ellenkező esetben rablóknak vagy banditáknak számítottak, és az ő fogságukba esettek – mivel nem kerültek rabszolgasorba – nem tarthattak igényt *postliminium*ra.¹⁷⁵ Modestinus kiemeli még annak jelentőségét is, hogy a *postliminium* a közösség által befogadott visszatérőkre terjedt ki, és amennyiben valakit nem fogadtak el, úgy az nem szerzett római polgárjogot.¹⁷⁶ Paulus véleménye alapján azok, akik a vereség után fegyverestől adták meg magukat az ellenségnek, nem kapnak jogot a *postliminium*ra visszatérésük esetén.¹⁷⁷ Ennek szellemisége összhangban áll a gyávaságot büntető rendelkezésekkel.

A feleség korábbi helyzetének visszaállítása nem volt olyan egyszerű, mint a *filius familiasé*, ugyanis a nő beleegyezése kellett ehhez és az, hogy nem kötött házasságot a fogságba esést követő ötödik év után. Ha azonban úgy utasította el férjét, hogy nem volt másik házassága, az okatlan válásért járó büntetést – vagyis száműzetést¹⁷⁸ – kellett elszenvednie.¹⁷⁹ Pomponius szerint a házasság csak akkor állt vissza, ha azt megújították a felek.¹⁸⁰ A fogságban született fiú, ha visszatért apjával, szintén *postliminium*ban részesült és olyan jogi státuszba került, mint egy római földön született *filius*.¹⁸¹ A *lex Cornelia* alapján amennyiben valaki hadifogságban halt meg, akkor úgy kellett tekinteni, mintha élete utolsó

¹⁷³ Dig. 49,15,5

¹⁷⁴ Dig. 49,15,12

¹⁷⁵ Dig. 49,15,24

¹⁷⁶ Dig. 49,15,4

¹⁷⁷ Dig. 49,15,17

¹⁷⁸ Vö: Sály Pál: Pogány birodalomból keresztény birodalom, Budapest, 2009, 31.

¹⁷⁹ Dig. 49,15,8

¹⁸⁰ Dig. 49,15,14

¹⁸¹ Dig. 49,15,9

szabad pillanatában halt volna meg, így végrendelete nem vált érvénytelenné és örökhagyói akarata érvényesülhetett.¹⁸²

Katonai büntetőjog

A katonai bűncselekmények a büntetőjog egyik különálló részét alkották. Arrius Menander meghatározása szerint katonák követhettek el általános vagy különös büntetteket, az eljárás pedig ennek megfelelően alakult. Szerinte azok számítottak katonai bűncselekményeknek, amiket csak katona követhetett el.¹⁸³ A büntetések is ennek megfelelően alakultak, így katonai bűncselekményekért katonai büntetéseket szabtak ki. Marcianus jogtudós értékezéséből kitűnik, hogy a katonák, akik a békét vigyázzák, nem jelenthettek fel másokat, csakis élelmezési ügyekben.¹⁸⁴ Ez szokatlannak számít, hiszen ezzel egy egész réteget zártak ki a feljelentők közül. A Ruffus¹⁸⁵ által összeállított katonai törvénygyűjtemény szerint, amennyiben valakit katonatársa megkárosított, a felettesnek kellett jelenteni, ha pedig a közvetlen felettes volt az, aki elkövetett valamit, akkor magasabb rangú tiszthez kellett fordulni az ügyben.¹⁸⁶ Ez azt mutatja, hogy a feljelentési tilalom azért volt, hogy a katonai ügyeket a hadseregen belül intézzék el, ne azon kívül, civil bíróságon.

Régóta joga volt a római parancsnokoknak a szabályok áthágásának büntetése, akár halállal is. A bűnös katonákat az elkövetés idején felettes tisztjéhez kellett küldeni, és a büntetést ennek az egységnek a parancsnoka szabta ki,¹⁸⁷ a végrehajtás helyeként pedig a cselekmény elkövetésének helyszíne volt meghatározva.¹⁸⁸ Modestinus az elfogott dezertőrök elleni eljárásról azt írja, hogy őket a kormányzónak kellett meghallgatás után a parancsnokukhoz küldeni, kivéve, ha valamilyen súlyos büntetést követett el a tartományban, ahol megtalálták. A rá kirótt büntetést az általa elkövetett bűncselekmény helyszínén kellett végrehajtani.¹⁸⁹ Ez azt mutatja, hogy ekkor a helytartó csupán kihallgatta a katonát, és visszaküldte parancsnokához, hogy az büntesse meg, ha nem követett el semmilyen súlyos bűncselekményt a tartományban. Ellenkező esetben már nem esett szó katonai

¹⁸² Dig. 49,15,10 és 49,15,18

¹⁸³ Dig. 49,16,2pr.

¹⁸⁴ Dig. 48,2,13

¹⁸⁵ Pontos kiléte ismeretlen, az *Ex Ruffo Leges Militares* összeállítója. Egyesek álláspontok szerint azonos Sextus Ruffus Festusszal, aki II. Valentinianus uralkodása idején tartományi helytartó volt, Brand szerint a Nyugatrómai Birodalomban élt és alkotott, III. Valentinianus idején, és kapcsolatban állt Vegetiusszal is. Más vélemények szerint a Strategica szerzője, Marcianus császár katonai tisztségviselőjeként a 6. században. Bővebben lásd: Brand: i. m. 129–148.

¹⁸⁶ Ruffus 13. (Brand: 153.)

¹⁸⁷ Dig. 48,3,9

¹⁸⁸ Dig. 48,2,22

¹⁸⁹ Dig. 49,13,3

bűncselekményről, így a helytartó ítélezhetett felette. Honorius rendelkezései alapján az elfogott dezertőrt a helytartó elé kellett vinni, aki meghallgatta és a vallomása után börtönbe küldte,¹⁹⁰ majd értesítette a *praefecto praetoriót* erről, hogy a katonai parancsnokok eldönthessék a megfelelő büntetést.¹⁹¹ ZLINSZKY Diocletianust követően már önálló katonai bíróságokról ír, melyek ekkor ítéleztek és igyekeztek a vegyes ügyeket is magukhoz vonni.¹⁹²

Ebben a korszakban Modestinus alapján a következő katonai büntetések voltak bevettek: testi fenyítés (*castigatio*), pénzbüntetés (*pecuniaria multa*), büntetőfeladatok kiszabása (*munerum indictio*), más fegyvernemhez való áthelyezés (*militiae mutatio*), lefokozás (*gradus deiectio*), bectelen elbocsátás (*ignominiosa missio*).¹⁹³ Ezek súlyossági sorrendet is jelentenek, melyből a legenyhébb a testi fenyítés, a legkomolyabb pedig az elbocsátás volt. A testi fenyítésnek általában különböző súlyosságú botozást takart, amelyet úgy szabtak ki, hogy a katona harcképes maradjon.¹⁹⁴ A büntetőfeladat valamilyen különösen megterhelő vagy megszégyenítő feladat elvégzésére való kötelezést jelentett, előbbire példa a soron kívüli őrség, utóbbira az alsóruhában, öv nélkül való munkavégzésre utasítás. Más fegyvernemhez való áthelyezés azt jelentette, hogy valakit egy nagyobb presztízsű, kiváltságos egységtől egy alacsonyabb státuszúba helyeztek át, például valakit a lovasságtól a gyalogsághoz. Ennek kizárólagos büntetés jellegét mutatja, hogy a hadsereg legfelsőbb vezetői számára más körülmények között tiltott volt a katonák más egységhez helyezése, az ezzel való visszaélést megelőzendő, és ennek megszegése esetén pénzbüntetést kellett fizetniük.¹⁹⁵ A lefokozás „visszavetés magasabb rendfokozatból alacsonyabba”,¹⁹⁶ tehát a hadseregen belül elért rang csökkenése volt, az azzal járó előnyök elvesztésével. Ha valakit bectelenül elbocsátottak, az többet már nem térhetett vissza a katonai szolgálatba és társadalmilag is megbélyegzetté vált,¹⁹⁷ például nem tartózkodhatott sem Róma városában, sem a császár aktuális tartózkodási helyén.¹⁹⁸ Ulpianus alapján valamilyen bűncselekmény (például fürdőbeli lopás)¹⁹⁹ elkövetésén kívül kiszabhatták azért is, ha valaki azért kívánt

¹⁹⁰ A szabadságelvonás nem számított büntetésnek az ókori jogrendszerekben, a börtönök fő szerepe az elítéltek fogva tartása, volt az ítélet-végrehajtásig, illetőleg az előzetes fogva tartás volt. (Vö. Zlinszky János: i. m. 83.)

¹⁹¹ CTh 7,18,11pr.

¹⁹² Zlinszky János: Római büntetőjog, Budapest, 1991, 53.

¹⁹³ Dig 49,16,3,1

¹⁹⁴ Zlinszky: i. m. 87.

¹⁹⁵ CTh 7,1,18

¹⁹⁶ Katonai Lexikon, 369.

¹⁹⁷ Dig. 49,16,4,6

¹⁹⁸ Dig. 49,13,13,3

¹⁹⁹ Dig. 47,17,3

csatlakozni a hadsereghez, hogy valamilyen egyéb kötelezettségtől megszabaduljon.²⁰⁰ Modestinus arról ír, hogy bányamunkára (*in opus metalli*) és kínvallatásra (*torquentur*) egyetlen katonát sem lehetett ítélni. Továbbá más, általában alacsonyrendű polgárokkal szemben alkalmazott büntetést sem lehetett kiszabni. Ez a kedvezmény a veteránokra és gyermekeikre is vonatkozott.²⁰¹ A bűncselekmények megítélésénél enyhítő körülményként vették figyelembe, ha az elkövető az elkövetés idején cselekedett. Ekkor halálbüntetés nem volt kiszabható, helyette más fegyvernemhez helyezést írtak elő.²⁰² Érdekes, hogy a büntetések felsorolása között nem szerepel a halálbüntetés. Elképzelhető magyarázat az, hogy az összegyűjtött jogtudósi vélemények, melyek még a principatus korának felfogását tükrözik, és ott általában mellőzték ezt a büntetési nemet. A halálbüntetés a Severus-dinaszita idején került újra alkalmazására, és a későcsászárkorra vált ismét általánossá.²⁰³

Léteztek kollektív büntetések, így például azt a légiót, amely fellázadt vagy katonái között összeesküvést szöttek egy bűntény elkövetésére, egyszerűen feloszlatták, a katonákat pedig becstelen elbocsátással sújtották.²⁰⁴ A korábbi korokban gyakori tizedelés (*decimatio*) büntetése ekkorra még szokásban volt. Constantinus császár egyik rendeletében előfordul a kifejezés, a veteránok leszármazottainak enyhébb büntetését előíró egyik rendelkezésben,²⁰⁵ azonban a szó sehol máshol nem tűnik fel a Codex Theodosianus katonai ügyekkel foglalkozó rendelkezésekben. A feltételezhetően a korszakban keletkezett Ruffus katonai törvénygyűjteménye alapján valószínűsíthető a büntetés kiszabása. Ha egy egység a csata során menthető ok nélkül, pusztán gyávaságból futamodott meg, akkor a harc idején ott szolgáló katonákat tizedeléssel büntették, és a többi egység lándzsákkal futott át rajtuk (a görög szöveg szerint nyilakkal és dárdákkal lőtte őket), amiért megbontották a csatasort és a többiek visszavonulását előidéztek.²⁰⁶ Utóbbi egységeknek megbüntetését nem írták elő, ami azt mutatja, hogy ha rajtuk kívülálló okból, a csatasor mások általi megbomlása miatt kellett visszavonulni, az menthető oknak számított.

Függelemsértés

A római katonai doktrína úgy tartotta, hogy az jó katona, aki jobban fél a saját tisztjeitől, mint az ellenségtől.²⁰⁷ Főleg függelemsértések ügyében azonnali büntetésre került

²⁰⁰ Dig. 3,2,2,2

²⁰¹ Sály Pál: Előadások a római büntetőjog köréből, Miskolc, 2011, 57.

²⁰² Ruffus 45. (Brand: i. m. 163.)

²⁰³ Zlinszky: i. m. 82–83.

²⁰⁴ Dig. 49,16,3,21

²⁰⁵ CTh 7,20,2,2

²⁰⁶ Ruffus 26. (Brand: i. m. 157.)

²⁰⁷ Liv. 8,8; De Legibus 3,3; Osiel: i. m. 1031–32.

sor, ami általában gyors és drasztikus módon történt, formális tárgyalás megtartása és fellebbezési lehetőség nélkül.²⁰⁸ Hogy fellebbezésre általában volt-e lehetőség, megoszlanak a vélemények: MOMMSENnel²⁰⁹ szemben BRAND úgy gondolja, hogy a katonák katonai ügyekben nem élhettek a *provocatio* jogával. Szerinte életszerűtlen, hogy tettenérés vagy háborús helyzet esetén, ilyen könnyedén elmenekülhetett volna valaki az azonnali büntetés elől.²¹⁰ A kérdésben az ő véleményét osztom, főleg az alapján, hogy az engedetlen katonák megbüntetése a generális prevenciót szolgálta, és az ez alól hagyott bármilyen kibújási lehetőség alapján ásta volna alá a tisztek fegyelmezési jogkörét.

A feljebbvalók utasításának megszegését keményen büntették: Ruffus testi fenytésről ír, ha a katona hallotta a parancsot, míg a tisztet ugyanígy kellett megbüntetni, ha a hibás végrehajtás abból eredt, hogy ő rosszul továbbította a parancsot.²¹¹ Modestinus a parancsnok parancsai ellenére történő cselekvéskor a halálbüntetést tartja kiszabandónak, még katonai siker ellenére is.²¹² Ez már évszázadok óta bevett szokás volt, ismert például Manlius Torquatus consul története, aki halálra ítélte saját fiát, Titus Manliust miután ő a parancs ellenére ütközött meg az ellenséggel, és az ellenséges parancsnok fejét vette.²¹³ Hasonló megítélés alá esett Quintus Fabius lovassági parancsnok is, akit Lucius Papirius *dictator* ítelt halálra, mivel a parancsai ellenére távollétében harcba bocsátkozott az ellenséggel és győzött. A lovassági parancsnok a *dictator* helyettesének számított,²¹⁴ így látható, hogy a legmagasabb rangúakat is büntették a parancsszegésért (habár Fabius kegyelmet kapott).²¹⁵ A forrásokból kitűnik, hogy már az is ilyen megítélés alá esett, ha valaki a csata hevében elhagyta az alakzatot, büntetésük azonban csupán botozás vagy más fegyvernemhez való áthelyezés volt.²¹⁶ Ez az elsőre furcsa rendelkezés azonnal érthetővé válik, ha áttekintjük a római harcmodort, ami nagy jelentőséget tulajdonított az alakzatban folytatott harcnak. Az alakzat jelentősen megnövelte a katonák erejét a szervezetlenül harcoló ellenséggel szemben. A principatus idején elszenvedett legnagyobb római vereség, a teutoburgi csata is azért történt, mert a rómaiakat olyan erdős helyre csalták, ahol nem tudtak alakzatba rendeződni és egységes arcvonalat létrehozni, vonalaik pedig jelentősen megnyúltak.²¹⁷

²⁰⁸ Brand: i. m. 72.

²⁰⁹ Mommsen: Römische Strafrecht, Leipzig, 1899, 31.

²¹⁰ Vö. Brand: i. m. 68.

²¹¹ Ruffus 12. (Brand: i. m. 153.)

²¹² Dig. 49,16,3,14

²¹³ Brand: i. m. 59.

²¹⁴ Vö. Brand: i. m. 74.

²¹⁵ Brand: i. m. 73.

²¹⁶ Dig. 49,16,3,15

²¹⁷ Dio Cassius: Rómaika In: HÓK 606–610.

A fegyelem megbontására törekvők is büntetésre számíthattak.²¹⁸ Aki kezét emelt saját parancsnokára, azt halállal büntették. Ha a tiszt éppen megkorbácsolni akarta, akkor a büntetés eltérő lehetett: ha csak a korbácsot állította meg, akkor el kellett bocsátani a hadseregből,²¹⁹ ha viszont azt eltörte vagy kezét emelt a parancsnokra, akkor ki kellett végezni. A jogtudós szerint, ha a katonák nem védelmezték meg életükkel a parancsnokukat és magára hagyták őt, akkor a parancsnok halála esetén nekik is meg kellett halniuk.²²⁰ A legsúlyosabban azt büntették, akit a császári palota őrzésével bíztak meg, ám helyét elhagyta, ő ugyanis a császár életét sodorta veszélybe. Őt főbenjáró büntetéssel kellett sújtani, ha viszont kegyelmet kapott a császártól, akkor fenyítés után el kellett bocsátani a szolgálatból.²²¹ Menander szerint amennyiben valaki nem sietett megtámadott feljebbvalója megsegítésére, az megítélésben egyenértékű volt azzal, mintha ő támadta volna meg. Aki útonállókat által megtámadott centuriójának nem segített, azt is meg kellett büntetni.²²²

Törvénytelen szolgálat

A hadsereghez való csatlakozás is bűncselekménynek számított olyanok esetében, akiknek valamiért nem volt szabad így tenniük. Az egyik ilyen csoport a *curialisoké* volt, akik számára a városi tanácsosi szolgálat miatt nem volt ez megengedett. 326-ban már Constantinus császár is rendelkezett arról, hogy őket hívják vissza *curiájukba*. 416-ban is rendelet született erről, ami mutatja, hogy tartós problémáról volt szó, és hogy a *curialisi* szolgálatra kötelezettek még az egyre népszerűtlenebbé váló katonai szolgálatot is jobbnak tartották a városi tanácsosi hivatalnál.²²³ Rabszolgák sem csatlakozhattak a hadsereghez, őket uruknak küldték vissza.²²⁴ Menander gyűjtötte össze a további ilyen eseteket (D. 49,16,4). Egy főbenjáró bűnben vétkes személy szolgálatra jelentkezése katonai bűncselekménynek számított, és elbírálása nem a tett helyszínén történt, hanem katonai eljárásban. Amennyiben ügyében már eljárás kezdődött civil bíróságon vagy körözést adtak ki ellene, akkor becsstelenül el kellett bocsátani a hadseregből és ügyében a tárgyalást itt kellett lefolytatni. Házaságtörők és egyéb közbűncselekmények elkövetői sem csatlakozhattak törvényesen a hadsereghez.

²¹⁸ Ruffus 10., 16., 17., 18., 19. (Brand: i. m. 151–155.)

²¹⁹ Ruffus 15. (Brand: i. m. 153.)

²²⁰ Dig. 49,16,3,22 Ez egyébként nagyban hasonlított a rabszolgákra az uruk – az őt ért támadás után bekövetkezett – halála esetén a *senatusconsultum Silanianum* alapján kirótt büntetésre. (Vö. Sály: Előadások..., 24. o.)

²²¹ Ruffus 37. (Brand: i. m. 161.)

²²² Dig. 49,16,6,8 és 9

²²³ CTh 12,1,10 és CTh 12,1,14 Vö. Brósz: i. m. 236.

²²⁴ CTh 7,8,9,3

Hogy ezeket a személyeket – elsősorban a *curialis*okat – kiszűrjék Constantinus császár rendeletben írta elő, hogy minden szolgálatra jelentkező újoncot meg kell, és születési státuszukat a *curialis*ok jelenlétében kell megállapítani. Az *auxiliák* vezetői sem vehettek fel újoncokat a helytartó értesítése nélkül, akinek válaszában igazolnia kellett, hogy az adott személy nem városi tanácsos.²²⁵ Az előzetes szűrés azért volt különösen fontos, mert a szököttek legjobban a hadseregben tudtak elvegyülni.²²⁶ Fontos azonban megjegyezni, hogy császári rendeletek biztosították azok számára a városi tanácsosi hivataltól való szabadulást, akik bizonyos évet leszolgáltak a császárért. 5 év nehéz katonai szolgálat vagy 25 év máshol leszolgált idő mentességet eredményezett a *curialis* szolgálat alól.²²⁷ Ezek a számok később emelésre kerültek 10, illetve 30 évre. Bizonyos körülmények között a hadseregben szolgáló fiú szülei számára is mentességet szerezhettek.²²⁸ Érdekes kettősség, hogy egy *curialis* nem léphetett a hadseregbe, de ha mégis megtette és leszolgált az idejét, akkor mentességet kapott. Ettől a bűncselekménytől a fő visszatartó erőt az jelentette volna, ha a szolgálat ellenére sem kapnak semmilyen kedvezményt. Ez összhangban van ALFÖLDY azon megállapításával, hogy a római állam, bár igyekezett egyfajta kasztrendszer kialakítani, mégsem következetesen vitte keresztül az örökletes foglalkozások bevezetését, és nyitva hagyott felemelkedési lehetőségekkel hozzájárult e törekvés hézagosságához.²²⁹

A hadsereghez való jogtalan csatlakozásnál súlyosabb bűncselekménynek számított az, ha valaki nem volt hajlandó erre. Őket a korábbi időszakokban árulóként kezelték és rabszolgasorba vetették, Menander azonban már arról ír, hogy a beállt változások miatt (ti. a hadsereg főleg önkéntesekből állt) megváltozott ennek büntetése is.²³⁰ Menanderhez képest változást figyelhető meg Ruffus törvénygyűjteményében, ahol a korábbi kerül visszaállításra, arra hivatkozva, hogy a szolgálatot megtagadók a saját szabadságuk árulói.²³¹ 295-ből ismert Maximilianus vértanú esete, aki keresztény hitére hivatkozva tagadta meg a besorozást, holott alkalmas volt a szolgálatra és megfelelő testmagassággal rendelkezett, ezért kivégezték.²³² A katonai szolgálat alól egyre több veterán próbálta meg kivonni a gyerekeit. Ha valamelyikük háborús időben próbálta meg fiát a katonai szolgálatból visszahívni, akkor száműzés és

²²⁵ CTh 7,13,1

²²⁶ Vö. Alföldy: i. m., 189.

²²⁷ CTh 7,1,6

²²⁸ Vö. Brósz: i. m. 241.

²²⁹ Alföldy: i. m. 200.

²³⁰ Dig. 49,16,4,10

²³¹ Ruffus 50. (Brand: i. m. 165.)

²³² Jones: i. m. 616–617. Az esetről részletesebben: Vértanúakták és szenvedéstörténetek, Ókeresztény írók 7., Budapest, 1984, 192–194. Ford. Mosolygó Marcell

vagyonának részleges elvesztése, ha békeidőben, akkor megbotozás volt a büntetése.²³³ Ruffus szerint, ha valaki háborús időben tette szolgálatra alkalmatlanná leszármazottját, annak büntetése száműzetés volt.²³⁴

Dezertálás

A szökés vagy dezertálás „az a tény, hogy a katona szolgálati helyét önkényesen elhagyja vagy attól távolmarad, s ily módon kivonja magát a katonai szolgálati kötelezettség teljesítése alól.”²³⁵ Az ezzel foglalkozó nagyszámú rendelet azt mutatja, hogy állandó problémának számítottak a dezertálások és azok a katonaszökevények, valamint veteránok, akik később rablásból és fosztogatásból próbáltak megélni. A dezertálás megnevezése érdekében a katonákat megbélyegezték szolgálati idejük kezdetén.²³⁶

Dezertőrnek (*desertor*) az számított, akit távolléte után erővel vittek vissza a táborba, míg azok, akik hosszabb hiányzás után visszatértek, csupán engedély nélkül távollévők (*emansor*) voltak. A kettő között a fő különbséget a távollét ideje és annak szándéka jelentette.²³⁷ Menander alapján nem számított dezertőrnek az, aki önként visszatért és távolmaradása jó okkal történt, például betegség, családi ügyek, szökött rabszolga üldözése stb. Ugyanígy a katonai rendszabályokkal tisztában nem lévő újoncoknak is megbocsátottak.²³⁸ Egy 396-os császári rendelet már változást jelent. Eszerint ha az újoncok elszöktek és elfogták őket, akkor kemény büntetés mellett pénzbüntetésre ítélték őket. Azonban még mindig jóval enyhébb volt az újoncok büntetése, mint a régebb óta szolgáló katonáké.²³⁹ A büntetés növekedését indokolja, hogy ekkoriban a dezertálások egy jelentős részére a sorozás és a táborba szállítás között került sor, így az újoncokat gyakran börtönbe zárták éjszakára szállítás közben, nehogy elszökhessenek.²⁴⁰ A dezertálás egyértelmű jelének számított, ha valakit egy másik provinciában katonai egysége nélkül találtak meg és a lefogása után megszökött.²⁴¹ A dezertálás büntetésének kiszabásánál számos tényezőt kellett figyelembe venni. A béke idején elkövetett dezertálást enyhébben büntették. Fontos volt a megtalálás helye is: ha valakit városban²⁴² fogtak el, azt általában halállal büntették, ha

²³³ Dig. 49,16,4,11

²³⁴ Ruffus 51. (Brand: i. m. 165.)

²³⁵ Katonai Lexikon, 532.

²³⁶ Veg. 1,8

²³⁷ Berger: i. m. 452.

²³⁸ Dig. 49,16,4,15

²³⁹ CTh. 7,18, 9,2

²⁴⁰ Jones: i. m. 618.

²⁴¹ CTh 7,1,16

²⁴² A szövegben *in urbe* szerepel, ami jelentheti kifejezetten Róma városát is. A becstelen elbocsátás büntetése alapján ez utóbbi értelmezés is elképzelhető.

vidéken, akkor első szökés esetén visszavitték, a második esetén kivégezték.²⁴³ A kísérlet nem esett enyhébb megítélés alá, mint a befejezett bűncselekmény.²⁴⁴

Az engedély nélküli távolmaradás is büntetőjogi következményekkel járt, azonban jóval enyhébben büntették, mint a dezertálást. Constantinus császár a magasabb rangban szolgáló tiszteket próbálta rábírní ennek visszaszorítására, így rendeletben írta elő, hogy tribunus vagy előljáró által szabadságolt, illetve az ő megkérdezésük nélkül eltávozó katonák után a nevezett tiszteknek fejenként öt font aranyat kellett a kincstárnak fizetniük.²⁴⁵ Háború esetén a törvényes szabadságolás sem volt megengedett, ennek megszegése esetén harminc *solidus*ra büntették a szabadságot megadó tiszteket. A téli szálláshelyen azonban két-három hónapos kimenő is adható volt büntetlenül, mivel télen ritkán viseltek háborút a modern korig.²⁴⁶ I. Valentinianus rendeletéből kitűnik, hogy a katonák voltak hajlamosak elhagyni a táborát, arra hivatkozva, hogy rokonok vagy a tábori kíséret (kantinosok, szakácsok, szolgálók) közelébe értek. A császár előírta, hogy a táborát engedély nélkül elhagyókat lefokozással kell büntetni, az őket feladókat pedig egy ranggal való előléptetéssel.²⁴⁷

Dezertálásnak minősítették azt is, akit a római védvonalon belül fogott el az ellenség, azt azonban nem, akit futárszolgálat vagy menetelés közben fogott el a meglepetésszerűen támadó ellenség. A kettő között meglátásom szerint az lehetett a döntő különbség a megítélés szempontjából, hogy míg a terepen az ellenség könnyedén meglephette a katonákat, addig egy erődítésben ez már nem volt lehetséges. Úgy értékelhették utóbbi esetről tehát, hogy a katona maga nem kívánt harcolni, hanem inkább az ellenség fogságába vetette magát, vagyis tulajdonképpen dezertált.²⁴⁸ A dezertálás bűncselekményét elhatárolták a börtönből vagy őrizetből való szökéstől is, ugyanis Macer szerint aki ilyet cselekedett, az nem számított dezertőrnek, csak szökött rabnak.²⁴⁹ Ruffus gyűjteményében mégis a katonai rendelkezések alá veszi a börtönből szökött katonákat, akiknek halálbüntetést ír elő, ha saját erejükből szöknék meg. Amennyiben azonban őrzőik hanyagsága miatt tudnak elmenekülni, akkor ettől enyhébb büntetésről ír.²⁵⁰

A szabadságolás idejének lejártá távolmaradó katonákat mindig megillette a lehetőség annak bizonyítására, hogy *vis maior* miatt nem tudtak időben visszatérni a táborba.²⁵¹ Azok,

²⁴³ Dig. 49,16,5

²⁴⁴ Dig. 49,16,3,11

²⁴⁵ CTh 7,1,2

²⁴⁶ Ruffus 55. (Brand: i. m. 167. o.)

²⁴⁷ CTh 7,1,10

²⁴⁸ Dig. 49,16 5,5

²⁴⁹ Dig. 49,16,13,5

²⁵⁰ Ruffus 39. (Brand: i. m. 163.)

²⁵¹ Dig. 49,16,7

akik egész szolgálatuk alatt távolmaradtak a katonai szolgálattól, nem részesültek a veteránoknak járó privilégiumokból, kivéve, ha ellenséges fogságban voltak és megállapítható volt, hogy nem dezertáltak. Akik az ellenséghez szöktek, de később mégis visszatértek, azokat vadállatok elé dobással (*torquebitur ad bestiasque*) vagy akasztással (*in furcam damnabitur*)²⁵² büntették. Ennél a bűncselekménynél már az átszökés előkészülete és kísérlete is halállal büntetendő volt, ha közben tetten érték.²⁵³ Az ellenséghez szökés büntetése azért volt ilyen drasztikus, mert elkövetői nemcsak a dezertálás, de a hazaárulás bűncselekményét is elkövették, vagyis ellenséggként kellett kezelni őket. A katonákat elviekben nem lehetett a vadállatok elé dobással büntetni, így az ilyenfajta büntetés előírása azt jelenti, hogy nemcsak katonai státuszukat veszítették el, de mint BRAND is nagyon helyesen rámutatott, egyenesen közellenségnek számítottak.²⁵⁴ Azoknak a büntetése, akikről tudott volt, hogy elárultak titkos terveket az ellenségnek, hasonló volt (akasztás vagy élve elégetés).²⁵⁵ Halállal büntették azokat a felderítőket is, akik titkos terveket hoztak az ellenség tudomására.²⁵⁶ Mivel a felderítők mindig közel tevékenykedtek az ellenséghez, így lehetőségük is jóval több volt a velük való érintkezése, így indokoltnak tűnik, hogy ennél a bűncselekménynél külön rendelkezésben emeljék ki őket. Különbség lehetett még, hogy míg az előző csoportba tartozók utóbb ott is maradtak, addig a felderítők visszatértek a táborba.

II. Constantinus rendeletében az ellenséges barbárokkal való együttműködést, aminek nyomán rómaiakat fosztottak ki, élve elégetéssel rendelte büntetni.²⁵⁷ A katonák dezertálásuk után gyakran útonállóként fosztogatták a helyi lakosságot. I. Theodosius császár rendelete szerint amennyiben valaki földjén dezertőrök vagy útonállók bújtak meg, hat hónapja volt azt jelenti vagy őket elfogni és az igazságszolgáltatásnak átadni. Amennyiben bűnösnek találták a velük való összejátszásban, a földjét a kincstár elkobozta. Ha a tulajdonos nem tudott a bűnözők jelenlétéről, bizonyos idő eltelte után a császári rendelet az intéző kivégzését írta elő, a császári birtokokon is.²⁵⁸ A császár a provinciai lakosoknak rendeletben adott arra lehetőséget, hogy nyilvános bosszút állhassanak az útonállókon és a hadseregből dezertáltakon, ha azok ellenálltak. A rendelet a közbéke megőrzésére hivatkozva előírja, hogy

²⁵² I. Constantinust megelőzően és rövid ideig Flavius Iulianus alatt valószínűleg keresztre feszítés volt a büntetése, ezt I. Iustinianus császár korában interpolálták a Digestát összeállító jogászok. (Sáry Pál: Keresztre feszítés az ókorban, Budapest, 2004, 102.; Sáry: Előadások..., 111.)

²⁵³ Dig. 49,16,3,10–11 és Ruffus 57.

²⁵⁴ Ruffus 63. (Brand: i. m. 169.)

²⁵⁵ Ruffus 60. (Brand: i. m. 167.)

²⁵⁶ Ruffus 52. (Brand: i. m. 165.)

²⁵⁷ CTh 7,1,1

²⁵⁸ CTh 7, 18, 7 és 12

a büntetés gyors legyen.²⁵⁹ Külön fejezet foglalkozik a Codex Theodosianusban a dezertőröket bűjtatókkal. Egy 365-ben kelt rendelet szerint, ha az illetet cselekvő alacsony státusszal rendelkezik, akkor bánymunkával, ha pedig magasabb státuszban vagy rangban lévő személyről volt szó, akkor vagyona felének elkobzásával volt büntetendő.²⁶⁰ Egy későbbi rendelet alapján, ha egy más tartományból származó személy, aki alkalmas volt katonai szolgálatra vagy már újoncként szolgált és egy birtokon keresett menedéket, akkor a birtok jószágintézőjét tűzhalállal kellett büntetni, ha pedig a jószágintéző halála nem volt elégséges, akkor ezt a gazdáján is alkalmazni kellett.²⁶¹

Elsősorban az adott provincia helytartójának és segítőinek feladata volt a dezertőrök összegyűjtése és az elszököttek üldözése.²⁶² Hogy rajtuk kívül kik foglalkoztak még a szökevények felkutatásával, részben egy császári rendeletből derül ki, itt az ellen hoz intézkedést a császár, hogy az őket kutató császári testőrök (*protectores*)²⁶³ a provinciai lakosságból gyűjtsenek katonaszökevényeket.²⁶⁴ Honorius rendeletéből kiderül, hogy a tribunosok között is voltak, akik a dezertőrök összegyűjtésével foglalkoztak, és a rendelet szövegéből az is világossá válik, hogy sanyargatták a provinciák lakosait saját gazdagodásuk érdekében.²⁶⁵

A veteránokra vonatkozó külön szabályok

A katonai idejüket tisztességgel kiszolgáló katonák veteránná váltak és őket Rómában mindig különleges kiváltságok illették meg. A hadseregtől három féleképpen lehetett leszerelni: becsülettel, egészségügyi okokból vagy becsstelenül. Az elsőt a szolgálati idő lejártával, az azt teljesítők kapták, a másodikat a szolgáltra alkalmatlanná vált testi vagy mentális sérülést elszenvedők, a harmadik pedig a halálbüntetés után a legsúlyosabb katonai büntetés volt, így elszenvedőjük nem részesült a veteránoknak kijáró kiváltságokból.²⁶⁶ Constantinus császár 328-ban kelt rendelete alapján a veteránok mentességet élveztek a tartományi közmunka (*munus civile*) alól, nem dolgoztathatták őket közmunkán, adómentességet élveztek, kereskedőként nem kellett megfizetniük az iparüzési adót, és azon adószedőket (*publicani*), akik sokat csikartak ki a kereskedőktől, a veteránoktól távol kell

²⁵⁹ CTh 7, 18, 14

²⁶⁰ CTh 7, 18, 1

²⁶¹ CTh 7, 18, 2

²⁶² CTh 7,18,4 és 7,1,16

²⁶³ Vö. Berger: i. m. 658.

²⁶⁴ CTh 7,18,10

²⁶⁵ CTh 7,18,17

²⁶⁶ Dig. 49,16,13,3

tartani. Őket kincstár érdekében sem lehetett zavarni.²⁶⁷ A katonai idejüket leszolgált veteránok számára a császár földművelést vagy kereskedelmet írt elő munkaként, és főbenjáró büntetést helyezett kilátásba azokkal szemben, akik nem így tettek. A közbéke megbontását privilégiumaik elvesztésével rendelte büntetni.²⁶⁸ Rendelkezés volt arról, hogy a veteránok számára gazdátlan földeket kellett jutatni, melyek örökre adómentességet élveztek és számukra a földművelés megkezdéséhez szükséges dolgokról is gondoskodni kellett. A veteránok részére ezért 25 000 *folles*²⁶⁹ készpénz, egy pár ökör és száz véka gabona kifizetését írta elő. Amennyiben ők inkább a kereskedelmet választották, akkor 100 *folles* adót nem kellett megfizetniük.²⁷⁰ Szembetűnő a támogatás különbsége a szakmaválasztástól függően. Ez jól mutatja, hogy a negyedik századra a hanyatló kézművesipar és kereskedelem helyett már a mezőgazdaság lett a gazdaság fő támasza.²⁷¹ A veteránok szabadon megválaszthatták lakhelyüket, amely jog egyre kevesebb rómaire volt igaz,²⁷² amit az is mutat, hogy a császárnak 364-es rendeletében kellett ezt megerősítenie. Ebből kiderül, hogy a földet a veterán választhatta ki magának, az uratlanná váltak közül.²⁷³ I. Valentinianus császár tovább növelte ezeket a kedvezményeket, így ha egy veterán egy távollévő tulajdonos kihasználatlan földjét megművelte, akkor teljes egészében őket illette meg a föld gyümölcse és a föld használatáért semmit sem kellett fizetniük az aratás idején megjelenő tulajdonosnak.²⁷⁴

Az adómentesség mértékével is külön rendelet foglalkozik. Eszerint a mobil hadsereg, a folyami határokat védő légiók katonái és a császári testőrség tagjai saját magukon kívül apjukat, anyjukat és feleségüket is mentesítették az adók megfizetése alól. A szolgálatból elbocsátó levél kézhez kapása után a veterán és felesége kaptak adómentességet, ha idő előtt bocsátották el becsülettel, akkor ezt csak saját maguk számára kapták meg. A más egységeknél szolgáló veteránok egy adóegységnek megfelelő mentesítést kaptak. A folyamvédő légiók katonái 24 év szolgálat után kaptak egy egységi adómentességet, ezt Constantinus császár a húsz évet követő idő előtti elbocsátásnál is megadni rendelte és az ennél kevesebb szolgálatnál is, ha az illető egészségi állapota miatt nem tudott tovább szolgálni a hadseregben. A megszabott idő kiszolgálása után a veterán felesége is mentesült az adófizetés alól. A lovas és gyalogos katonák saját maguk számára szereztek mentességet az aktív szolgálat idején és az elbocsátás után is, a szolgálati helytől és egységtől függetlenül.

²⁶⁷ CTh 7,20,2

²⁶⁸ CTh 7,20,7

²⁶⁹ Jelentése pénzes zacskó, a korban a zacskóban csomagolt rézérmekeket nevezték így.

²⁷⁰ CTh 7,20,3

²⁷¹ Alföldy: i. m. 176.

²⁷² Vö. Brósz: i. m. 163. és k.

²⁷³ CTh 7,20,8pr.

²⁷⁴ CTh 7,20,11

Akit a mobil hadseregből idős kora vagy alkalmatlanná válása miatt bocsátottak el, a leszolgált évektől függetlenül két személy, maga és felesége számára kapott mentességet, ugyanígy az a folyamvédő légióban szolgáló katona, akit harcban szerzett sebesülései miatt bocsátottak el.²⁷⁵

A veteránokat a büntetésnél is kedvezmény illette meg, a szolgáló katonákéhoz hasonlóan, így például nem voltak vadállatok elé vethetőek, nem lehetett őket megbotoztatni és bánya- vagy kényszermunkára ítélni. Ez a kiváltság gyermekeiket is megillette.²⁷⁶ VÁRADY szerint azonban a kiváltságok gyakorta nem érvényesültek a valóságban, s a helyi hatóságok túlkapasainak való kiszolgáltatottság, a nehéz megélhetés stb. miatt a veteránok gyakran adták a fejüket útonállásra és rablásra.²⁷⁷ A kérdéssel foglalkozó rendeletek, valamint a kötelező veteránfoglalkozások előírása valóban erre enged következtetni.

A veteránoknak azonban egy fontos kötelezettségük is volt, méghozzá a fiuk katonai szolgálatba adása, ha alkalmas volt a fegyverforgatásra és a megerőltető katonai életre. Az örökletes katonai szolgálat intézményének megjelenése bizonytalan: míg JONES 313-ra teszi és Diocletianus nevéhez fűzi,²⁷⁸ addig VÁRADY szerint csak 360 körül jelent meg a birodalomban.²⁷⁹ Ezen túl azonban a foglalkozások öröklődővé tétele, mint a fennálló viszonyok konzerválásának egyik eszköze, a társadalom minden rétegében jelen volt és nem csak a katonákat érintette.²⁸⁰

Valens egy rendeletben arról rendelkezett, hogy a rossz egészségügyi állapot és az alacsony termet kizáró oknak számít a fegyveres szolgálatnál, és az ezektől szenvedőknek más módon kell szolgálniuk a császárt. Azok, akik henyélő életet éltek a nagyon népszerűtlen *curialisi* szolgálatot kellett ellátniuk. Akiknek váratlan fogyatékosság vagy betegség tönkretette az egészségét, azok örökös mentességet (*vacatio perpetua*) kaptak a császár szolgálata és a *curialisi* terhek alól. A fegyveres szolgálatot megkezdő veterán leszármazottak egy előléptetésnek megfelelő ranggal kezdhették meg a szolgálatot.²⁸¹ Az előnyös szolgálathoz ellenére sok veterán leszármazott számára nem volt vonzó a katonai szolgálat és helyette civil hivatalok vállalásával próbáltak kibújni a szolgálat alól, aminek gyakoriságát a sok ezzel foglalkozó rendelet is mutatja. Constantinus rendeletben tiltotta meg a veteránok

²⁷⁵ CTh 7,20,4

²⁷⁶ Dig. 49,18,1 és 3.

²⁷⁷ Vö. Várady: i. m. 25.

²⁷⁸ Jones: i. m. 615.

²⁷⁹ Várady: i. m. 23.

²⁸⁰ Alföldy: i. m. 177.

²⁸¹ CTh 7,1,5

és katonák fiainak, hogy az *officia praesidali*ában szolgáljanak.²⁸² Ha valaki úgy vállalt civil hivatalt, hogy katonai családból származott, akkor erővel kellett katonai szolgálatra kötelezni. Ha ezt aljas okból cselekedte és a hivatali évek alatt megcsappant ereje, és gyengesége valamint előrehaladott korára tekintettel alkalmatlannak ítélték a katonai szolgálatra, akkor büntetésből *curialis* szolgálatot kellett ellátnia.²⁸³ A veteránok gyermekei még kiskorúan elkezdtek a katonai szolgálatot tartalékosként (*adrescentes*) a legalacsonyabb rendfokozatban és zsoldpótlékot kaptak. Apjuknak segíteni kellett őket, amíg alkalmassá nem váltak a harcra.²⁸⁴ Apjuk halála esetén a legidősebb fiú megörökölte rangját és ugyanakkora mértékű zsoldot kellett adni számára, mint amit apja a halála előtt kapott.²⁸⁵

Összefoglalás

Mint a fentieket áttekintve láthatjuk, a későcsászárkori római hadsereg nagy társadalmi átalakulások színtere volt, a társadalom változásai itt is éreztették hatásukat. A Vegetius által említett esküben megfigyelhető a birodalom kereszténnyé válása, a barbár segédcsapatok egyre nagyobb, majd kizárólagos igénybevétele pedig a nyugati birodalomrész jövőjét jelölte ki. Az állandó problémaként jelentkező újonchiányt maga a kormányzat idézte elő a szolgálat népszerűtlenné tételével és egyre szélesebb néprétegek kizárásával a sorozásból, miközben kísérlet történt az örökletes katonai szolgálat bevezetésére. Mivel azonban a veteránoknak ígért kiváltságok sokszor a gyakorlatban nem valósultak meg, a hatalmas korrupció és a rendezetlen pénzviszonyok miatt pedig a hadsereg ellátása is rendszertelen volt, így az erre való hajlandóság egyre csökkent. Bár a zsoldot többé-kevésbé sikerült kiváltani az *annona* segítségével, a többi probléma rendezése korántsem sikerült ilyen mértékben. Az előmeneteli lehetőségek is egyre szűkültek az egyszerű származásúak számára, és arra érdemtelenek kerültek vezető pozíciókba kizárólag a császár kegyéből. Az erősített táborok helyett egyre gyakrabban a helyi lakosság házaiba szállásolták be a katonákat, ami azonban hosszú távon elmélyítette az ellentéteket a helyi lakosság és a katonák között. Ezek a körülmények végső soron rekvirálásokhoz és önkényeskedéshez vezettek.

Más módokon igyekeztek tehát a katonákat kompenzálni a hosszú és fáradtságos szolgálatért: a korábban fennálló házassági tilalmat már Septimus Severus császár megszüntette, és meghatározott családtagok akár a táborhoz is követhették a katonát. A végrendelkezés során könnyebb feltételek vonatkoztak rájuk, egyszerűbbé téve az érvényes

²⁸² CTh 7,22,6

²⁸³ CTh 7,22,7–11

²⁸⁴ CTh 7,1,11 és 14

²⁸⁵ Ruffus 48. (Brand: i. m. 165.)

végrendelkezés tételét. Szolgálatuk alatt katonai különvagyont is szereztek, mely felett csak ők rendelkezhetek és szabadon örökíthették azt, a *pater familias* pedig csak névlegesen rendelkezett felette. Ezzel együtt magánjogi tiltások egész sora érte őket, így például nem vásárolhattak földet azon provinciában, ahol szolgáltak. A hadifogságba esettek pedig rabszolgává váltak, habár ezt igyekeztek többféle módon is megoldani, például a *postliminiummal*.

A központi hatalom kegyetlen brutalitása leginkább a katonai büntetőjogban figyelhető meg, ahol a principatus gyakorlatával szakítva visszahozásra került a halálbüntetést, igaz rendelkezés tiltotta, hogy katonákat kegyetlen módon végezzék ki. Katonai bűncselekmények széles körét büntették halállal, ami azok gyakoriságára utal. A fegyelem betartása mindennél fontosabb volt, ami a rómaiak számára egyet jelentett az előljáró feltétel nélküli követésével, és ezt igyekeztek a büntetőjog eszközeivel körbebástyázni. Bár kétségtől lazult a fegyelem, és például sokan dezertáltak, Ruffus törvénygyűjteménye alapján a rómaiak továbbra is igyekeztek a korábban megszokott állapotokat fenntartani, akár a büntetések súlyosbításával is. A különféle rendelkezések betartását is gyakran erősítették meg büntetések kilátásba helyezésével, amelyek súlya alapján képet kaphatunk arról, melyik lehetett gyakori, illetve súlyosabb megítélés alá eső a római katonai felfogás szerint. A katonai büntetőeljárás, akárcsak az élet más területei, igen centralizálttá vált, és különféle eszközökkel (például feljelentési tilalom) igyekeztek a katonákat arra bírni, hogy tisztjeiknek és a katonai bíróságoknak terjesszék elő vitás ügyeiket. Bizonyos esetekben, például függelemsértésnél nem is került sor bírósági eljárásra, hanem a közvetlen felettes azonnal szabott ki és hajtott végre egy tetszőleges büntetést, ez ellen fellebbezni nem lehetett, sőt amennyiben a katona meg kívánta állítani a parancsnokot, főbenjáró bűncselekményt követett el.

Összességében véve kitűnik, hogy a hadsereg számos problémával küzdött az időszakban, melyeket csak nehezen lehetett megoldani. A jobb adottságokkal rendelkező, gazdagabb keleti birodalomrész sikerrel vészelte át ezt az időszakot, annak minden problémájával együtt, újabb ezer éves államiséget biztosítva a maga számára. A nyugati birodalomrész azonban nem tudta átvészelni a korszakot, összeomlott és egymással viaskodó barbár államoknak adta át helyét. A válsággal teli későcsászárságkor rendelkezései egy fennálló, de erősen roskadozó rendszert igyekeztek megerősíteni, gyakran csak átmeneti jelleggel, mint például a rabszolgák és *colonusok* fegyverbe hívása vész idején. Ezek nem jelentettek gyökeres átalakulást, ennek megfelelően elvesztek azzal a rendszerrel együtt, amelyet megerősíteni kívántak.

Bibliográfia

- ALFÖLDI, A.: *A későrómai birodalom válaszüton*. Máriabesenyő–Gödöllő, 2006
- ALFÖLDY, G.: *Római társadalomtörténet*. Budapest, 2000
- ALLEN, G. H.: *The Advancement of Officers in the Roman Army*. In: Supplementary Papers of the American School of Classical Studies in Rome 2. (1908), 1–25.
- BERGER, A.: *Encyclopedic Dictionary of Roman law*. 43. kötet, Philadelphia, 1953, Online: <http://books.google.com/books?id=oR0LAAAAIAAJ>
- BORHY, L.: *Római történelem szöveggyűjtemény*. Budapest, 2003
- BRAND C.E.: *Roman Military Law*. Austin&London, 1968
- BRÓSZ, R.: *Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban*. Budapest, 1964
- CAMPBELL, J. B.: *The Emperor and the Roman army 31 BC – AD 235*. Oxford, 1984
- CAMPBELL, J. B.: *The Marriage of Soldiers under the Empire*. In: The Journal of Roman Studies 68. (1978), 153–166.
- CORBETT, P. E.: *The Roman Law of Marriage*. Oxford, 1930
- DAMÓ, L. (főszerk.): *Katonai Lexikon*. Budapest, 1985
- DAVIES, R. W.: *The Roman Military Diet*. In: Britannia 2. (1971), 122–142.
- DE PASCALE, M. R.: *Sul suicidio del «miles»*. In: Labeo 31. (1985), 57–61.
- DÖMÖTÖR, L.: *A hadifoglyok jogállása a római jogban*. In: Jogi tanulmányok 3. (1997), 83–101.
- FERENCZY, E.–MARÓTI, E.–HAHN, I.: *Az ókori Róma története*. Budapest, 2008, 6. kiadás
- FÖLDI, A.–HAMZA, G.: *A római jog története és intézményei*. Budapest, 2010
- GOLDSWORTHY, A. (ford. ENDREFFY, L.): *A római hadsereg története*, Pécs, 2004
- GRÜLL, T.: *Az utolsó birodalom*. Budapest, 2007
- HAHN, I.: *A hadművészet ókori klasszikusai*. Budapest, 1963
- HAVAS, L.–NÉMETH, GY.–SZABÓ, E.: *Római történeti kézikönyv*. Budapest, 2001
- HOPE, V. M.: *Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier*. In: World Archaeology 35. (2003), 79–97.
- JOHNSON, D. H.: *The Structure of a Legacy: Military Slavery in Northeast Africa*. In: Ethnohistory 36., Ethnohistory and Africa (1989), 72–88.
- JOLOWICZ, H. F.–NICHOLAS, B.: *Historical Introduction to the Study of Roman Law*. 3. kiadás, Cambridge, 1972
- JONES, A. H. M.: *The Later Roman Empire 284–602. A Social Economic and Administrative Survey I–III*. Oxford, 1964
- MOMMSEN, T.: *Römisches Strafrecht*, Leipzig, 1899
- MORAVCSIK, GY.: *Miről vallanak a papiruszok? (I. e. IV. – i. sz. VIII. század)*. Budapest, 1961
- OSIEL, M. J.: *Obeying Orders: Atrocity, Military Discipline, and the Law of War*. In: California Law Review 86. (1998), 939–1129.
- RÉTHEY, F.: *Kezességi alakok a római jogban: sponsio, fideipromissio, fideiussio*. Kecskemét, 1909
- SANDER, E.: *Das römische Militärstrafrecht*. In: Rheinisches Museum für Philologie 103. (1960) 289–319.
- SÁRY, P.: *Előadások a római büntetőjog köréből*. Miskolc, 2011
- SÁRY, P.: *Keresztre feszítés az ókorban*. Budapest, 2004
- SÁRY, P.: *Pogány birodalomból keresztény birodalom*. Budapest, 2009
- SECKEL, E.: *Heumanns Handlexikon zu den Quellen des römischer Rechts*. Jena, 1914
- TÓTH, I.: *A rómaiak Magyarországon*. Budapest, 1979, 2. kiadás

- VÁRADY, L.: *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik*. Budapest, 1961
- VARGA, P.: *A római katonákra vonatkozó telekszerzési, egyesülési és házassági tilalmak a császárkori jogforrásokban*. In: Tanulmányok Dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésapjára (gond. Jakab Éva), Szeged, 2004, 391–399.
- VARGA, P.: *De re militari (a katonai jogról - forráselemzés)*. Szeged, 1999
- Vértanúakták és szenvedéstörténetek, Ókeresztény írók 7., Budapest, 1984
- ZLINSZKY, J.: *Római büntetőjog*. Budapest, 1991
- ZUCKERMAN, C.: *Two reforms of the 370s : recruiting soldiers and senators in the divided Empire*. In: *Revue des études byzantines* 56. (1998), 79–139.